

**Helena Głogowska\***

## **Doświadczenie II wojny światowej w powojennych biografiach przedwojennych działaczy białoruskich**

### **The Experience of World War II in Postwar Biographies of Pre-war Belarusian Activists**

**Abstract:** We can look at the Second World War as a Turning Point in the Biographies of Pre-war Activists from different angles. After 1945, the situation of Belarusians in Poland was not easy. Polish authorities took Belarusians as former allies of the Germans. Therefore, anyone who possessed any newspapers in Belarusian language or pictures from Belarusian teacher courses, or any documents looked for the ways to destroy them. Most often such things were burned in fire or hid in a secret place to make sure nobody finds them. The situation was the most difficult for those, who legally worked during the German occupation as teachers, officials, or police officers. People who after the war stayed in the Belarusian Soviet Socialist Republic (BSSR) were sentenced to death or exiled to remote areas of the USSR. Having experienced Soviet power in the years 1939–1941, out of fear of Soviet reprisals, Belarusians often fled to the West in the summer of 1944. Some believed that even moving to Poland would protect them from Soviet authority. That is why they settled in the so-called Recovered Territories, hoping to live and work safely. Periodically they had to change their personal data, dates and places of birth, and their own biographies, especially from the period of the German occupation. However, Soviet authorities also operated in their post-war sphere of influence – in socialist countries. Soviet authorities arrested people, who were somehow connected with the Belarusian movement, deported them to BSSR,

\* Helena Głogowska (ORCID: 0000-0003-2936-5575) – dr hab., prof. UKW, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Katedra Historii Najnowszej i Stosunków Międzynarodowych; kontakt: lenabia@interia.pl.

and sentenced them to 25 years in labor camps. Examples include Jan Żamojcin, the sisters Aniela and Weronika Kotkowicz, Wiktor Jarmołkowicz, Łarysa and Jan Hieniusz. To have a chance for survival in the early post-war years, Belarusian activists settled in small towns. Mikołaj Dworzecki settled in Łaszka, Helena Kozłowska – in Trzcińsko-Zdrój, Eugeniusz Bartul – in Lębork, Jazep Najdziuk (under the name of Józef Aleksandrowicz) – in Inowrocław, Eugeniusz Bartul – in Lębork, Michał Tulejko – in Radziejów. Nevertheless, Security organs of BSSR were after every well-known Belarusian activist of interwar and wartime periods. Having been found in Poland, activists were forced to cooperate with security services for the sake of saving their reputation and family members (including those, who lived in Belarus). The article focuses on the fates of two well-known pre-war Belarusian activists in Poland: Bartul and Tulejko. Their post-war destinies have remained unknown to Belarusian historians for a long time.

**Keywords:** Eugeniusz Bartul, Michał Tulejko, Belarusians in Poland, the experience of World War II.

**II** wojnę światową jako punkt zwrotny w biografiach przedwojennych działaczy można rozpatrywać w kilku aspektach. Dla wielu z nich miała ona tragiczny wymiar, związany z zakończeniem życia. Jeden z najstarszych działaczy białoruskich Franciszek Umiastowski został zamordowany wraz z oficerami polskimi w Katyniu w kwietniu 1940 r.<sup>1</sup> Po 17 września 1939 r. (po włączeniu północno-wschodnich województw II Rzeczypospolitej w skład ZSRR) zostali aresztowani przez władze sowieckie wybitni działacze białoruscy: Antoni Łuckiewicz (dyrektor Muzeum Białoruskiego w Wilnie), fizyk Antoni Nekanda-Trepka, Makar Kościewicz (Kraucou) – autor hymnu białoruskiego *My wyjdziem szczylnymi radami...*, senatorzy: Wiaczesław Bohdanowicz, Aleksy Nazarewski i Aleksander Własow, publicysta i redaktor pism chadeckich Jan Poźniak. Dotychczas nieznane są ich miejsca spoczynku.

Ci, którym udało się uniknąć represji sowieckich w okresie 1939–1941, znaleźli się potem pod okupacją niemiecką. W miarę swoich możliwości angażowali się w białoruskie życie narodowe. Profesor Politechniki Warszawskiej Wacław Iwa-

1 H. Głogowska, *Franciszek Umiastowski i jego rola w ruchu białoruskim – od „Naszej Doli” do Katynia*, „Studia Białorutenistyczne”, 8 (2014) s. 21–46, DOI: 10.17951/sb.2014.8.21.

nowski był burmistrzem Mińska. 6 grudnia 1943 r. na ulicy, gdy wracał do domu, strzelało do niego dwóch nieznanych sprawców – zmarł 7 grudnia w wyniku odniesionych ran<sup>2</sup>. Wcześniej 5 marca 1943 r. został zamordowany w Mińsku Fabian Okińczyc – prawnik, działacz Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady, przywódca białoruskich narodowych socjalistów<sup>3</sup>. 13 listopada 1943 r. w Mińsku w redakcji „Białoruskiej Gazety” zastrzelono jej redaktora naczelnego Władysława Kozłowskiego<sup>4</sup>, a 3 marca 1944 r. w Wilnie zastrzelono wybitnego białoruskiego dramaturga, redaktora naczelnego gazety „Biełaruski Hołas” Franciszka Olechnowicza<sup>5</sup>. Prześladowania niemieckie dotknęły także księży Białorusinów. W grudniu 1941 r. aresztowano ks. Stanisława Glakowskiego. Jego los pozostaje dotychczas nieznany, przypuszcza się, że został zamordowany w mińskim więzieniu<sup>6</sup>. W nocy z 23 na 24 grudnia 1942 r. aresztowano ks. Wincenego Godlewskiego, którego 24 grudnia rozstrzelano w obozie koncentracyjnym w Małym Traściancu pod Mińskiem<sup>7</sup>. W sierpniu 1942 r. aresztowano ks. Antoniego Niemancewicza, który zmarł w mińskim więzieniu 6 stycznia 1943 r.<sup>8</sup>

Ci, którzy przeżyli wojnę, pracując podczas niej w różnych instytucjach białoruskich, znaleźli się po niej w bardzo trudnej sytuacji. Musieli dokonać wyboru między pozostaniem w rodzinnych stronach a emigracją. Pozostanie w ZSRR wiązało się z niechybnym aresztowaniem przez władze sowieckie, które spotkało byłych działaczy białoruskich. Latem 1944 r. w Wilnie aresztowano

- 2 J. Turonek, *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992.
- 3 Ю. Туронак, *Фабіян Акінчыц – правадыр беларускіх нацыянал-сацыялістаў*, <https://web.archive.org/web/20200203170539/http://jivebelarus.net/history/faces/akinchitc-leader-of-belarusian-nazi.html>, dostęp: 28.12.2023.
- 4 С. Чыгрын, *Час вяртання Уладзіслава Казлоўшчыка*, [novychas.online/asoba/czas-vjartannja-uladzislava-kazlouskaha](http://novychas.online/asoba/czas-vjartannja-uladzislava-kazlouskaha), dostęp: 31.12.2023.
- 5 Францішак Аляхновіч, [be.wikipedia.org/wiki/Францішак\\_Аляхновіч](http://be.wikipedia.org/wiki/Францішак_Аляхновіч), dostęp: 31.12.2023.
- 6 Ks. Stanisław Glakowski, [media.catholic.by/nw/n1/art5.htm?forprint=1](http://media.catholic.by/nw/n1/art5.htm?forprint=1), dostęp: 31.12.2023.
- 7 А. Вашкевіч, *Вінцэнт Гадлеўскі. Насуперак часу*, Мінск 2018.
- 8 Антон Неманцэвіч, [be.wikipedia.org/wiki/Антон\\_Неманцэвіч](http://be.wikipedia.org/wiki/Антон_Неманцэвіч), dostęp: 32.12.2023; *Дзе і калі загінуў айцец Антон Неманцэвіч*, [archivioradiovaticana.va/storico/2008/10/20/dze\\_i-kali-zaginu-ayciec-anton-nemanצעvich\\_\(2\\_чэстка\)/bie-238851](http://archivioradiovaticana.va/storico/2008/10/20/dze_i-kali-zaginu-ayciec-anton-nemanצעvich_(2_чэстка)/bie-238851), dostęp: 32.12.2023.

znanego psychiatrę doktora Stanisława Hryniewiczza. Według różnych wersji albo został rozstrzelany 25 lipca 1945 r. pod Mohylewem, albo zmarł z wycieńczenia na jednym z etapów drogi na wschód<sup>9</sup>. Pod koniec 1944 r. w Wilnie aresztowano ks. Adama Stankiewiczza. Powtórnie aresztowano go 13 kwietnia 1949 r. i 31 sierpnia skazano na 25 lat łagrów – zmarł 29 listopada albo 4 grudnia 1949 r. w łagrze koło Tajszetu<sup>10</sup>. 19 listopada 1944 r. aresztowano Jana Szutowicza, absolwenta prawa Uniwersytetu Stefana Batorego (USB) w Wilnie, redaktora pisma „Kałośsie”, dyrektora Muzeum Białoruskiego w Wilnie w czasie okupacji niemieckiej. Skazano go na 10 lat pozbawienia wolności i zesłano do syberyjskich łagrów. Wrócił do Wilna w 1956 r.<sup>11</sup>. W 1945 r. aresztowano byłego posła na Sejm trzech kadencji (1922–1935) Fabiana Jeremicza. Wrócił do Wilna w 1956 r. i po dwóch latach zmarł<sup>12</sup>. 1 stycznia 1945 r. w Wilnie aresztowano etnografa Mariana Pieciukiewiczza, który w czasie okupacji niemieckiej był inspektorem szkolnictwa białoruskiego w okręgu Lithuania. Trzy miesiące siedział w więzieniu na Łukiszkach. Powtórnie aresztowano go 27 marca 1949 r. i zesłano z rodziną do Użuru na Syberii, a następnie w 1952 r. – do Workuty. W 1957 r. przyjechał do Polski i pracował w Muzeum Etnograficznym w Toruniu<sup>13</sup>. 22 sierpnia 1952 r. w Wilnie aresztowano nauczyciela Jana Bohdanowicza, byłego pracownika białoruskiej drukarni im. Franciszka Skoryny. Zesłano go na 25 lat do Workuty. Wrócił stamtąd w 1956 r.<sup>14</sup> Represje dotknęły inteligencję białorską, pracującą w czasie okupacji niemieckiej w urzędach, szkołach i instytucjach kultury. Władze sowieckie traktowały ją jako kolaborację z Niemcami. Nieliczni jej przedstawiciele, związani w czasie wojny z par-

9 Станіслаў Сымонавіч Грынкевіч, [be.wikipedia.org/wiki/Станіслаў\\_Сымонавіч\\_Грынкевіч](https://be.wikipedia.org/wiki/Станіслаў_Сымонавіч_Грынкевіч), dostęp: 31.12.2023.

10 Ксёндз Адам Станкевіч, „Куфэрак Віленшчыны”, 2005, nr 1, [bchd.info/117-ksyondz-adam-stankevich-kufyerak-vilenshchyny.html](http://bchd.info/117-ksyondz-adam-stankevich-kufyerak-vilenshchyny.html), dostęp: 31.12.2023; Ксёндз Адам Станкевіч – святар, грамадзянін, беларус, [catholic.by/3/pub/trans/11230-gramdskaya-religijnaya-i-publucystychnaya-dzejnasts-ksyandza-adama-stankevicha](http://catholic.by/3/pub/trans/11230-gramdskaya-religijnaya-i-publucystychnaya-dzejnasts-ksyandza-adama-stankevicha), dostęp: 31.12.2023.

11 Янка Шутовіч, [be.wikipedia.org/wiki/Янка\\_Шутовіч](https://be.wikipedia.org/wiki/Янка_Шутовіч), dostęp: 31.12.2023.

12 Фабіян Ярэміч, [Be-tarask.wikipedia.org/wiki/Фабіян\\_Ярэміч](https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Фабіян_Ярэміч), dostęp: 31.12.2023.

13 Marian Pieciukiewicz. *Życie i działalność*, „Materiały Muzeum Etnograficznego w Toruniu”, 2009.

14 Я. Багдановіч, *На жыццёвым шляху*, Мінск 1992, s. 109–125.

tyzantką sowiecką, znaleźli się w elicie kulturalnej BSRR – poeci Maksim Tank i Michaś Maszara, pisarze Janka Bryl i Aleksy Karpiuk.

Znaczna część inteligencji białoruskiej opuściła Białoruś latem 1944 r. wraz z wycofującymi się Niemcami. Początkowo osiedli oni w Niemczech w obozach dla DP (*displaced persons*), a następnie emigrowali do Stanów Zjednoczonych Ameryki, Wielkiej Brytanii, Australii, działając tam na niwie białoruskiej i tworząc struktury emigracji białoruskiej. Byli wśród nich m.in.: poetka Natalia Arsienniewa i jej mąż Franciszek Kuszel, Stanisław Stankiewicz, Witold Tumaśz, Mikołaj Szczors, Radosław Ostrowski, Borys Kit, Masiej Siadniu, Wasil Rahula, Anton Adamowicz, Anton Szukiełojć.

W bardzo złożonej sytuacji byli ci, którzy po wojnie znaleźli się w Polsce albo w innych państwach obozu sowieckiego, np. w Czechosłowacji. Władze sowieckie aresztowały byłych działaczy białoruskich. Tak w 1948 r. w Pradze aresztowano Łarysę i Jana Hieniuszów<sup>15</sup>. W listopadzie 1949 r. w Biskupcu Reszelskim aresztowano absolwenta prawa USB Wiktora Jarmołkowicza<sup>16</sup>, 12 sierpnia 1949 r. siostry Anielę i Weronikę Kotkowiczanki<sup>17</sup>. Działacze białoruscy z okresu wojennego ukrywali się w Polsce, osiedlając się w małych miejscowościach, np. poeta Mikołaj Dworzecki osiadł w Łaszcze nad Zalewem Wiślanym<sup>18</sup>. Niektórzy, by ukryć swą tożsamość, zmieniali imiona i nazwiska, daty i miejsca urodzenia. Jazep Najdziuk, dyrektor białoruskiej drukarni im. Franciszka Skoryny w Wilnie, autor historii Białorusi zatytułowanej *Біеларуś uczora i siańnia* (Mińsk 1944), po wojnie zamieszkał w Inowrocławiu jako Józef Aleksandrowicz<sup>19</sup>. Zmienił też swój rok

15 Л. Геніюш, *Споведзь*, Мінск 1993, s. 143.

16 В. Ярмалковіч, *На жыццёвых хвалях*, w: К. Сідаровіч, Ю. Пракаповіч, Я. Жамойцін, В. Ярмалквіч, *Лёс аднаго пакалення (Успаміны)*, Бялосток 1996, s. 195.

17 А. Kotkowicz, W. Kotkowicz-Klentak, *Od Budławia do ГУЛАгу*, Бялосток 2003, s. 44, 71.

18 H. Głogowska, *O Mikołaju Dworzeckim – poecie i działaczu białoruskim z Braśławszczyzny rodem*, w: *Studia i szkice slawistyczne XI. Na pograniczu nauk i kultur. Tom poświęcony profesorowi Bronisławowi Kodzisowi*, red. M. Giej i T. Wielga, Opole 2011, s. 111–124; też, *Wprowadzenie*, w: M. Dworzecki (M. Bazyluk), *Tam i ty*, Gdańsk 2008, s. 9–25.

19 Л. Глагоўская, *Язэп Найдзюк – аўтар, выдавец і друкар двух народаў*, w: *Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры*, red. Т. А. Дзям’яновіч, Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк, Мінск 2006, т. 1, s. 135–142; też, *Пасьяслоўе*, w: J. Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok-Inauroclau 2010, s. 295–306.

urodzenia z 1909 na 1915. Wasil Kajko, przewodniczący Sajuzu Biełaruskaj Moładzi w okręgu głębockim w latach 1943–1944, zmienił imię i nazwisko na Stanisław Zakrzewski, a miejsce urodzenia na Wilno<sup>20</sup>. Nie przyznawali się oni do przedwojennej i wojennej aktywności w ruchu białoruskim. Wyszukiwaniem przedwojennych i wojennych działaczy białoruskich w Polsce zajmowała się Służba Bezpieczeństwa, często z inicjatywy NKWD Białorusi, które poszukiwało po wojnie Białorusinów współpracujących z Niemcami w czasie wojny. Podejrzani byli wszyscy pracujący w komitetach białoruskich, strukturach władzy lokalnej, w szkołach. A ci chcąc mieć po wojnie „święty spokój”, nie angażowali się zazwyczaj w działalność na niwie białoruskiej. Nie mówili nawet najbliższym o swojej białoruskiej tożsamości i zasługach dla ruchu białoruskiego.

Przykładem ostatnio „odkrytych” przeze mnie Białorusinów mogą być Eugeniusz Bartul<sup>21</sup> i Michał Tulejko<sup>22</sup>. Obaj ukończyli prawo na USB w Wilnie. Byli działaczami Białoruskiego Związku Akademickiego. Przed wojną pisali i publikowali wiersze w języku białoruskim. Obaj po II wojnie światowej osiedli w Polsce i pracowali w wyuczonym zawodzie – Bartul jako sędzia (do 1951 r.), a następnie jako notariusz w Łęborku, Tulejko jako adwokat – w Radziejowie. O ich powojennym i wojennym życiu nic nie wiadano. Przyczyną takiej metamorfozy była II wojna światowa.

Bartul, uznany poeta białoruski okresu międzywojennego, przez lata był zapomniany. W 2017 r. w Mińsku staraniem słonimskiego krajoznawcy Siarhieja Czyhryna ukazał się zbiorek jego wierszy *Князёўна* (pol. Księżna)<sup>23</sup>.

20 Taż, Wasil Kajka „Babyl” na tle procesu asymilacji Białorusinów w powojennej Polsce, „Przegląd Zachodniopomorski”, 4 (2010) s. 145–171.

21 Taż, Zawikłane losy Eugeniusza Bartula, „Czasopis”, 28 (2017) nr 6, s. 36–41; nr 7–8, s. 28–34; таж, Аўген Бартуль на фоне польска-беларускіх адносінаў XX ст., w: *Беларуска-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Да 220-годдзя з дня нараджэння Адама Міцкевіча: зб. арт. на матэрыялах міжнар. навук. канф.*, red. I. Э. Багдановіч, М. І. Свістунай, Мінск 2018, s. 391–417; таж, Eugeniusz Bartul – poeta pogranicza białorusko-łotewskiego, w: *In the Shadow of Others. Belarussian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*, red. M. Jankowiak, K. Kascian, Praha 2022, s. 417–443.

22 Taż, Michał Tulejko. Działacz i poeta, „Czasopis”, 33 (2023) nr 1, s. 38–39; nr 2, s. 15–20; nr 3, s. 17–19; nr 6, s. 35–38; nr 7–8, s. 42–45.

23 А. Бартуль, *Князёўна*, Мінск 2017.

Czyhryn napisał o nim wstęp, a wcześniej opublikował niewielkie artykuły, wykorzystując przede wszystkim białoruską prasę okresu międzywojennego oraz dokumenty znajdujące się w Centralnym Litewskim Archiwum Państwowym w Wilnie<sup>24</sup>. Wcześniej w historii literatury Białorusi Zachodniej okresu międzywojennego wymieniano Bartulę, nie badano jednak jego życia i twórczości. Dlatego według Czyhryna jego „Ślad gubi się gdzieś na Zachodzie w 1947 r.”<sup>25</sup> To samo powtórzył Siarhiej Paniznik w wydanej w 2017 r. książce o białoruskich działaczach kulturalnych na Łotwie: „Dalszy los Auhiena Bartuła dotychczas jest nieznany”<sup>26</sup>. W 1936 r. Maria Rudzińska-Froelichowa w *Uwagach nad literaturą białoruską* pisała, że wśród pisarzy na „polskiej Białorusi” na uwagę zasługują: Bartul, Hryszkiewicz, Iljaszewicz i bardzo utalentowany poeta wsi Maszara<sup>27</sup>.

W 1932 r. na Białorusi Radzieckiej poeta Aleś Sałahub, który pod koniec lat dwudziestych przeszedł na sowiecką stronę, pisał o Bartulu, Natalii Arsieńniewej, Teodorze Iljaszewiczu i Michasiu Maszarze jako o

aktywnych nosicielach broni białoruskiej kontrrewolucji w literaturze, piewcach białoruskiej Pogoni – symbolu białoruskiej burżuazyjnej państwowości, reakcyjnych pisakach, poborcach reakcji i popowowszczyzny – aktywnych wrogach sowieckiej Białorusi<sup>28</sup>.

Bartulę nazywał „szalonym nacjonalfaszystą”<sup>29</sup>.

- 24 С. Чыгрын, *Паэт быў духам малады*, w: А. Бартуль, *Князёўна*, Мінск 2017, s. 3–8. Ten sam tekst (bez jednego akapitu) pod takim samym tytułem opublikowano w: „Czasopis”, 28 (2017) nr 3, s. 45–47. Wcześniej w 2000 r. niewielki tekst Czyhryna opublikowała białostocka „Ніва”: tenże, *Прыгадаем Аўгена Бартуля*, „Ніва”, 30.01.2000, s. 5.
- 25 Tenże, *Паэт быў духам малады*, w: А. Бартуль, *Князёўна*, s. 8; tenże, *Паэт быў духам малады*, „Czasopis”, 28 (2017) nr 3, s. 46–47.
- 26 *Крывіцкія руны. Беларускі культурны мацярык у Латвіі*, red. С. Панізінік, Мінск 2017, s. 63.
- 27 М. Rudzińska-Froelichowa, *Uwagi nad literaturą białoruską*, Warszawa 1936, s. 15.
- 28 А. Салагуб, *Літаратурны фронт Заходняй Беларусі*, „Літаратура і Мастацтва”, 26.02.1932.
- 29 Тамże.

Po II wojnie światowej do końca XX w. w historii literatury białoruskiej jego nazwisko albo zaledwie wspomniano albo najczęściej w ogóle pomijano<sup>30</sup>. Nawet wybitny białoruski literaturoznawca Arsień Lis, pisząc pod koniec lat czterdziestych o literaturze Białorusi Zachodniej, nie wspominał o Bartulu jako poecie godnym uwagi<sup>31</sup>. Pisał tylko o krytyczno-literackich tekstach A. Bużańskiego, nie rozszyfrowując, kto kryje się pod tym pseudonimem<sup>32</sup>. W 1997 r. Lis w tekście o Maksymie Tanku po raz pierwszy podał wersję, że pod pseudonimem A. Bużański kryje się Bartul:

Gdzieś w połowie lat trzydziestych XX w. w zachodnioniałoruskiej periodyce pojawiły się wyróżniające się artykuły publicystyczne i w cienkim estetycznym charakterze krytyczno-literackie eseje, podpisane pseudonimem A. Bużański. Teksty były ostre, napisane jaskrawo, z talentem, aktualne. Nasz doświadczony historyk literatury Władimir Kalesnik uważał, że ten literacki pseudonim należał A. Bartulowi, autorowi dość retorycznej, choć i odrodzeniowej patriotycznej liryki. Janka Szutowicz, redaktor „Kałośsia”, gdzie najwięcej drukował się A. Bużański, ze względu na to, że może gdzieś jeszcze człowiek żyje, żeby mu nie zaszkodzić, ściemniał, nie zdradzał prawdziwego nazwiska swego autora. Ze dwa razy mówiłem o Bużańskim Jauhienowi Iwanowiczowi (M. Tankowi – H.G.). Ten pisał o Poecie, świadczył nieco ekstrawagancko, że Maksim Tank otwiera nową, macedońską epokę w literaturze białoruskiej. Biorąc wszystko pod uwagę i po wysłuchaniu moich argumentów przeciwk identyfikacji Bużańskiego jako A. Bartula, Jauhien Iwanawicz powiedział, że pod tym pseudonimem pisał ktoś z Polski, być może ze Stowarzyszenia Białorusinów w Warszawie<sup>33</sup>.

- 30 *Гісторыя беларускай савецкай літаратуры*, Мінск 1964; *Гісторыя беларускай савецкай літаратуры 1917–1940*, пад рэд. М. А. Лазарука і А. А. Семяновіча, Мінск 1981.
- 31 А. Ліс, *Мастацкая літаратура Заходняй Беларусі*, w: *tenże, Gloria victis! Збор твораў*, Мінск 2010, s. 231–284; *tenże, Літаратура Заходняй Беларусі*, w: *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзё (20–50-ыя гады*, пад рэд. М. А. Лазарука і А. А. Семяновіча, Мінск 2000, s. 66–87, 128–152; *tenże, Літаратура Заходняй Беларусі*, w: *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*, т. 2, пад рэд. У. В. Гніламёдава, В. А. Каваленкі, Мінск 2002, с. 210–281.
- 32 *Tenże, Мастацкая літаратура*, s. 262, 281; *tenże, Літаратура Заходняй*, s. 139, 149; *tenże, Літаратура Заходняй*, т. 2, s. 277–278.
- 33 А. Ліс, *Максім Танк: На разломе эпохі*, w: А. Ліс, *Gloria victis!*, s. 226.

Уладзімір Калеснік w rzeczywistości odkrył pseudonim Bartuła dzięki kontaktom z Grzegorzem Szyrmą, przedwojennym dyrygentem chóru Białoruskiego Związku Akademickiego<sup>34</sup>.

Jeszcze w 2018 r. biogram Bartuła w wirtualnej Wikipedii był z bardzo skąpyimi i błędnymi informacjami, np. lata jego życia oznaczono znakami zapytania<sup>35</sup>. Obecnie już się je podaje<sup>36</sup>. Prawie we wszystkich wzmiankach o poecie przywołuje się dość obszerny cytat z *Лісткаў каляндара* Maksyma Tanka, który w 1935 r. posądział Bartuła o nadużywanie alkoholu<sup>37</sup>. Interesujące, że nikt dotychczas nie odniósł się krytycznie do tych słów. We wspomnieniach Leonida Halaka, wydanych w USA w 1983 r., pojawiła się informacja o powojennym emigracyjnym epizodzie A. Bużańskiego:

Przed zebraniem (odbyło się 24 sierpnia 1947 r. – H.G.), chcąc zapewnić sobie większość Kousz z Iljaszewiczem, starali się ściągnąć jak najwięcej swoich zwolenników. W jednym przypadku wyszło nawet niezłe, bo jeden z zaproszonych (według Iljaszewicza) wybitnych działaczy, jego kompan jeszcze z Wilna, Bużański, życzliwie zawiadomił, że repatriuje się do ojczyzny – Polski<sup>38</sup>.

W 2017 r. na tej podstawie Paniznik, a za nim i inni (m.in. S. Czyhryn) stwierdzili, że dalszy los Bartuła dotychczas pozostaje nieznany<sup>39</sup>. Bardzo intrygujący zdawał się zatem dalszy nieznany los Bartuła po II wojnie światowej, który udało się rozwikłać w 2017 r. – w 25. rocznicę śmierci poety<sup>40</sup>.

34 У. Калеснік, *Усё чалавечае. Літаратурныя партрэты, артыкулы, нарысы*, Мінск 1993, s. 29.

35 Аўген Бартуль, [https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%9E%D0%B3%D0%B5%D0%BD\\_%D0%91%D0%BO%D1%80%D1%82%D1%83%D0%BB%D1%8C](https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%9E%D0%B3%D0%B5%D0%BD_%D0%91%D0%BO%D1%80%D1%82%D1%83%D0%BB%D1%8C), dostęp: 12.06.2018.

36 Аўген Бартуль, [be.wikipedia.org/wiki/Аўген\\_Бартуль](https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Аўген_Бартуль); [be-tarask.wikipedia.org/wiki/Аўген\\_Бартуль](https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Аўген_Бартуль), dostęp: 31.12.2023.

37 Тамże; С. Чыгрын, *Паэт быў*, s. 7–8.

38 Л. Галяк, *Успаміны*, ks. 2, ЗША 1983, s. 80.

39 *Крывіцкія руны*, s. 63.

40 H. Głogowska, *Zawikłane losy Eugeniusza Bartuła*, „Czasopis”, 28 (2017) nr 6, s. 36–41; nr 7–8, s. 28–34.

O Eugeniuszu Bartulu jako kierowniku Państwowego Biura Notarialnego w Lęborku na Pomorzu dowiedziałam się od Haliny Ebertowskiej – córki poety białoruskiego Mikołaja Dworzeckiego (Mikoły Bazyluka). Mieszkając w Lęborku, wiedziała, gdzie się znajdował jego dom, a jej córka Iwona uczyła się razem z córką Bartula. Dzięki Ebertowskiej otrzymałam kontakt do obecnej notariusz Haliny Ciszewskiej, która praktykowała u Bartula. Od niej z kolei otrzymałam kontakt do jego córki Anny, która mieszkała w Gdyni. Dzięki niej udało się odtworzyć wojenne i powojenne losy poety i uzupełnić jego przedwojenną biografię. Jak okazało się, po II wojnie światowej Bartul nikomu nie opowiadał o przedwojennej działalności i twórczości. Nawet jego najbliżsi nie znali historii jego pracy na białoruskiej niwie. Po II wojnie światowej Bartul nie zmienił nazwiska. Jego nazwisko znalazło się na liście nacjonalistów białoruskich, którzy byli poszukiwani w Polsce przez służbę bezpieczeństwa po 1945 r.<sup>41</sup>

Po II wojnie światowej Bartul osiadł w Lęborku, gdzie zmarł 22 czerwca 1992 r., mając 84 lata. Był tam sędzią, notariuszem, radnym i działaczem społecznym. Mieszkał w przedwojennej kamienicy przy ul. Waryńskiego 6 (wcześniej Franciszkańskiej). W 1980 r. w miejscowej gazecie nazwano go „żywą encyklopedią grodu nad Łebą”: „W Lęborku mówią o nim, że to człowiek wielce dla miasta zasłużony, budzący powszechny szacunek. Obywatel akuratny w każdym calu – zarazem żywa encyklopedia wiedzy o mieście”<sup>42</sup>.

Życie Bartula było związane z tragicznymi wydarzeniami XX w., które pozostawiły trwałe ślady w kolejnych etapach jego życia. Przeżył dwie wojny światowe. Zdawałoby się, że jego życie powinno być podobne do doświadczeń innych działaczy białoruskich, urodzonych przed I wojną światową. Bartul urodził się 26 lutego 1908 r. w Petersburgu. W 1980 r. mówił o sobie: „Z pochodzenia jestem leningradczykiem” – tak jeszcze wówczas nazywał się Petersburg<sup>43</sup>. Z dokumentów, przechowywanych w zespole USB w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie, wynika, że był wyznania rzymskokatolickiego<sup>44</sup>.

41 Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: IPN BU), 00231/228/3, Spis osób figurujących w sprawie, k. 6 (CD, k. 12).

42 *Żywa encyklopedia grodu na Łebą*, „Głos Pomorza”, 20.03.1980, s. 1.

43 Tamże.

44 Litewskie Centralne Archiwum Państwowe (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, dalej: LCVA), F. 175, Ap. 2(VICa), B. 556, L. 21, Kwestjonarjusz.

Takie podał też w ankiecie złożonej 27 września 1927 r. na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB. Podał w niej narodowość białoruską, a językiem ojczystym nazwał białoruski<sup>45</sup>. Z tej ankiety można też dowiedzieć się, że ukończył „na Łotwie w m. Dyneburgu Państwowe Gimnazjum Białoruskie”<sup>46</sup>.

W życiorysie pisał:

ojcem moim był Donat Bartul i matką Julja urodzona Bonfeldt. Ojciec mój pracował jako farmaceuta w aptece Pella. W 1917/18 roku szkolnym wstąpiłem do I-ej klasy do szkoły im. Siestrzencewicza przy kościele św. Stanisława. Jesienią w roku szkolnym 1918/19 musiałem porzucić tę szkołę, ponieważ mój ojciec z powodu rozruchów rewolucyjnych i nadciągającego głodu wyjechał do gub. Witebskiej pow. Drysieńskiego gm. Przydrujskiej, gdzie posiadał kawał roli, na której i osiadł. Do jesieni 1922 r. kształciłem się pod kierownictwem ojca. W roku szkolnym 1922/23 wstąpiłem do 5-ej klasy Białoruskiego Gimnazjum w Dynaburgu, którego i ukończyłem w roku 1926-m. W roku akademickim 1926/27 wstąpiłem, jako słuchacz zwyczajny na wydział Matematyczno-Przyrodniczy U. S. B., na którym i studjowałem chemję w ciągu tego roku<sup>47</sup>.

Tyle o sobie napisał Bartul w życiorysie. Niemal każde jego zdanie wymaga komentarza.

Ojciec Bartula – Donat pochodził z Rusakowa w gminie Przydrujsk. Prawdopodobnie, jak wielu ówczesnych Białorusinów w Imperium Rosyjskim, wyjechał do Petersburga „za chlebem”. Tam poznał Niemkę – Julię Matyldę Ludwikę Bonfeld, córkę aptekarza. Była ona wyznania luterńskiego, dlatego ślub z Donatem Bartulem odbył się 28 kwietnia 1907 r. w luterńskim kościele św. Piotra w Petersburgu<sup>48</sup>. Tam też został ochrzczony ich pierwszy syn – Eugeniusz. W 1910 r. urodził się drugi syn – Walenty.

45 Tamże.

46 Tamże.

47 LCVA, F. 175, Ap. 2(VICa), B. 556, L. 29, Życiorys.

48 Wyciąg w uwierzytelnionym tłumaczeniu strony 9 bezterminowej książeczki paszportowej, sporządzonej w języku rosyjskim, wydanej 14 kwietnia 1907 r. Donatowi, synowi Andrzeja Bartulowi przez policję stołeczną w mieście Sankt Petersburg b. Cesarstwa Rosyjskiego, Archiwum domowe Anny Bartul.

Kiedy w rodzinie Bartulów zaczęła się budzić białoruska świadomość narodowa? Być może w Petersburgu, gdzie istniało zorganizowane białoruskie środowisko narodowe. Znaczącą rolę odgrywał w nim Bronisław Epimach-Szypillo, który uczył w szkole imieniem Siestrzencewicza. Być może było to później, gdy Donat Bartul wrócił do Rusakowa, gdzie wszyscy rozmawiali w języku białoruskim i być może dlatego stał się on ojczystym dla młodego człowieka. Nie język rosyjski, mimo że 10 pierwszych lat życia spędził w rosyjskim Petersburgu. Nie język polski, chociaż uczył się go w szkole polskiej i ojciec był wyznania rzymskokatolickiego, co często utożsamiało się z polskością. W ojczystych stronach Bartulów także i obecnie ludność posługuje się dialektami języka białoruskiego<sup>49</sup>.

Wydarzenia rewolucyjne 1917 r. wpłynęły prawdopodobnie na decyzję o powrocie na ojcowiznę nie tylko rodziny Bartulów. Tam w kościele rzymskokatolickim w Przydrujsku „dochrzczono” starszego syna<sup>50</sup>. Być może zrobiono tak ze względu na wyznanie ojca albo ze względów koniunkturalnych – luteran najczęściej utożsamiano z Niemcami.

Po zakończeniu I wojny światowej wieś Rusakowo znalazła się w granicach Łotwy, podobnie jak i inne miejscowości gminy Przydrujsk. Władze łotewskie początkowo sprzyjały Białorusinom i dlatego w Dyneburgu (wcześniej Dźwińsku, a obecnie Daugapilsie) z inicjatywy działaczy białoruskich powstało Państwowe Gimnazjum Białoruskie. W 1922 r. podjął tam naukę Bartul. W 1925 r. jako uczeń gimnazjum zaczął pisać wiersze w języku białoruskim. Był też w składzie redakcji wydawanego w latach 1926–1930 pisma „Школьная праца” (pol. „Praca Szkolna”). Działal też w skautingu.

18-letni Bartul wybrał dalszą naukę w Polsce, na Uniwersytecie Wileńskim. W Wilnie mieszkał przy ulicy Bobrujskiej 1a. Według córki Bartula, w tym mieście mieszkała jego ciotka i być może ona go przygarnęła<sup>51</sup>. Po roku studiowania chemii, przeniósł się na Wydział Prawa i Nauk Społecznych. Podczas studiów był aktywnym działaczem Białoruskiego Związku Akademickiego (Biełaruski Studencki Sajuz – BSS), który istniał na Uniwersytecie od 1921 r. 26 lutego 1927 r.

49 M. Jankowiak, *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa 2009.

50 Na podstawie wspomnień córki Anny Bartul, maj 2017.

51 Tamże.

jeszcze jako student I roku chemii Bartul został członkiem Zarządu BSS. 20 października 1928 r. nowym przewodniczącym BSS został Michał Tulejko (student prawa), a Bartul – skarbnikiem<sup>52</sup>. Wiosną 1929 r. Zarząd BSS całkowicie się zmienił, a w wyborach 11 maja 1930 r. przewodniczącym został Konstanty Gliński, Bartul zaś sekretarzem<sup>53</sup>. Kolejne wybory odbyły się 3 maja 1931 r., kiedy Bartul kończył już studia.

Analizując działalność BSS, warto zwrócić uwagę, że okres 1928–1931 był niezwykle owocny. W tym czasie ukazało się 7 numerów pisma „Студэнская думка” (pol. „Myśl Studencka”), w którym Bartul publikował wiersze. Często znajdowały się one na pierwszej stronie. 20 grudnia 1927 r. w składzie redakcji pisma widnieje jego nazwisko obok Ignacego Gogolińskiego, Michała Tulejko, Hermana Wieleckiego i Jana Szutowicza<sup>54</sup>. Na fotografiach BSS z lat 1928–1930 z łatwością można go rozpoznać.

Prawomocność wyborów nowych władz BSS 3 maja 1931 r. została zakwestionowana przez część studentów, którzy napisali protest do kuratora – profesora Stanisława Władyczki z prośbą o unieważnienie wyborów. Wśród nich byli: Bartul, Gliński, Stanisław Stankiewicz, Michał Markiewicz, Jan Zeniuk, Zoja Kowsz<sup>55</sup>. Władyczko nie zakwestionował legalności zebrania ani wyborów. Wtedy narodziła się idea nowej organizacji studenckiej – apolitycznej i bezpartyjnej, z silną więzią między członkami. Tak 19 maja 1931 r. powstała korporacja „Scorinia”, zarejestrowana 12 czerwca<sup>56</sup>. 16 czerwca 1931 r. odbyło się zebranie założycielskie w celu wyboru władz. Przewodniczącym został Gliński, a Bartul – sekretarzem Zarządu<sup>57</sup>. Studenci, których odsunięto od władz w BSS, znaleźli się w nowej korporacji. Poparli ich działacze Centralnego Związku Organizacji Kulturalnych i Gospodarczych (Centrosojuzu): Antoni Łuckiewicz, Radosław Ostrowski i Antoni Nekanda-Trepka. Ostatni z nich stwierdzał nawet, że

52 LCVA, F. 175, Ap. 1 (IA), B. 556, L. 299.

53 LCVA, F. 175, Ap. 1 (IA), B. 556, L. 288.

54 Хроніка, „Студэнская Думка”, 1928, nr 1(8), s. 30.

55 Л. Галяк, Успаміны, cz. I, ЗША 1982, s. 63.

56 T. Błaszczak, P. Tomaszewski, *Białoruska Korporacja Akademicka „Scorinia” w Wilnie w latach 1831–1934*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 40 (2013) s. 133–155.

57 Tamże.

korporacja powstała z inicjatywy Centrosojuzu – powołanego w połowie 1930 r., który próbował szukać kompromisów z polskimi władzami sanacyjnymi<sup>58</sup>.

Tomasz Błaszczak i Patryk Tomaszewski w artykule o korporacji „Scorinia” pisali, że

dodatkowym impulsem do powołania korporacji miało być wynegocjowanie przez R. Ostrowskiego porozumienia z polskimi władzami w sprawie zatrudnienia kończących studia prawników Białorusinów w polskich instytucjach państwowych<sup>59</sup>.

Bez względu na rzeczywisty powód powstania, celem korporacji „Scorinia” miał być jej pozapartyjny charakter, a jej członkowie byliby zintegrowani organizacyjnie. Tak przynajmniej wspominał Leonid Halak – jeden z założycieli<sup>60</sup>. W korporacji „Scorinia” znaleźli się aktywni studenci, głównie z Wydziału Prawa i Nauk Społecznych<sup>61</sup>. Na początku roku akademickiego 1931/1932 w prezydium korporacji byli: Gliński jako prezes i Bartul jako jego zastępca<sup>61</sup>. Hasłem organizacji było: „Labor omnia vincit” (Praca wszystko zwycięży)<sup>62</sup>. Organem prasowym ustanowiono pismo „Novaja Varta” (pol. „Nowa Warta”), wydawane alfabetem łacińskim. Bartul napisał słowa hymnu korporacji, a muzykę skomponował Albin Stepowicz<sup>63</sup>.

Bartul, który podpisywał swoje wiersze „Auhień Bartul” albo „A.B.”, został przyjęty na Wydział Prawa i Nauk Społecznych 12 października 1927 r. 30 czerwca 1931 r. został magistrem prawa<sup>64</sup>. To, że po czterech lat studiów ukończył prawo, aktywnie działając na studenckiej i literackiej niwie, potwierdza, że studia traktował bardzo poważnie. Z jego działalnością w białoruskim ruchu studenckim związana była też twórczość literacka, którą publikowano

58 Tamże.

59 Tamże.

60 Л. Галяк, *Успаміны*, cz. I, ЗША, 1982, s. 63.

61 T. Błaszczak, P. Tomaszewski, *Białoruska Korporacja Akademicka*, s. 140; *Chronika*, „Novaja Varta”, 1931, nr 1, s. 33.

62 T. Błaszczak, P. Tomaszewski, *Białoruska Korporacja Akademicka*, s. 140.

63 „Novaja Varta”, 1931, nr 1, s. 1.

64 Dyplom, Archiwum domowe Anny Bartul.

w pismach białoruskich w Wilnie. Przetłumaczył na język białoruski *Gaudamus*<sup>65</sup>. W piśmie „*Студенская Думка*” na stronie tytułowej znalazł się jego wiersz *Бацькаўшчыне* (pol. Ojczyźnie)<sup>66</sup>. W czerwcowym numerze pisma z 1930 r. zamieszczono informację o przygotowaniu do druku tomiku wierszy (250 stron) Bartuła z okazji piątej rocznicy jego debiutu<sup>67</sup>. Jednak z jakiegoś powodu nie doszło do jego wydania.

Rzeczywistość społeczno-polityczna szybko zaczęła wpływać na dalsze losy Bartuła. Stosunek władz polskich do Białorusinów nie zmieniał się na lepsze. Inteligencja białoruska, zaangażowana w ruch narodowy, miała problemy ze znalezieniem pracy. W wypadku Bartuła można stawiać pytania o zachowanie wierności ideałom młodości, zwłaszcza w konkretnej sytuacji społeczno-politycznej w II Rzeczypospolitej, a następnie – w czasie II wojny światowej oraz po jej zakończeniu. Te uwarunkowania wpływały na wybór drogi życiowej i decyzję o pozostawieniu ojczyzny duchowej w sercu.

Bartuła jako student USB miał obywatelstwo rosyjskie. 29 września 1931 r. złożył podanie do starostwa grodzkiego wileńskiego w sprawie zrzeczenia się dotychczasowego obywatelstwa i nabycia polskiego<sup>68</sup>. Pisał w nim, że jest pochodzenia polskiego i uważa się za obywatela państwa polskiego. 15 października 1931 r. otrzymał akt uznania obywatelstwa<sup>69</sup>. To otworzyło mu drogę do kariery prawniczej jeszcze w okresie międzywojennym. 27 sierpnia 1937 r. otrzymał dowód osobisty<sup>70</sup>.

Na podstawie przebiegu służby Bartuła, zachowanego w archiwum domowym Anny Bartuły, wiadomo, że 17 lutego 1932 r. prezes Sądu Apelacyjnego w Wilnie mianował go pozaetatowym aplikantem sądowym w tym mieście<sup>71</sup>. 15 listopada przeniesiono go na płatny etat Sądu Okręgowego w Wilnie (od 1 grudnia 1932 r.), a na mocy decyzji z 10 października 1933 r. – do Sądu

65 С. Белая, *Да роднага ганку*, Мінск 2009, s. 180.

66 А. Бартуль, *Бацькаўшчыне*, „*Студэнская Думка*”, 1928, nr 1, s. 1.

67 „*Студэнская Думка*”, 1930, nr 2(13), s. 37.

68 Oświadczenie E. Bartuły do Starostwa Grodzkiego Wileńskiego, 29.09.1931, Archiwum domowe Anny Bartuły.

69 Akt uznania obywatelstwa E. Bartuły, 15.10.1931, Archiwum domowe Anny Bartuły.

70 Dowód osobisty E. Bartuły, 27.08.1937, Archiwum domowe Anny Bartuły.

71 Wykaz stanu służby E. Bartuły, 13.09.1939, Archiwum domowe Anny Bartuły.

Okręgowego w Pińsku, do jego Oddziału w Brześciu nad Bugiem (od 1 listopada 1933 r.). W dniach 8–10 kwietnia 1935 r. Bartul zdał bardzo dobrze (celującą) egzamin sądowy przed Komisją Egzaminacyjną przy Sądzie Apelacyjnym. Na mocy postanowienia prezesa Sądu Apelacyjnego w Wilnie z 16 maja 1935 r. został przeniesiony 1 czerwca na etat do Sądu Okręgowego w Wilnie – na stanowisko sekretarza Sądu Grodzkiego w Święcianach<sup>72</sup>. 19 maja 1936 r. Minister Sprawiedliwości powołał go na asesora sądowego w okręgu Sądu Apelacyjnego w Wilnie. 3 czerwca 1936 r. zaczął on pełnić obowiązki okręgowego sędziego śledczego w Oszmianie, a 28 grudnia 1936 r. – sędziego grodzkiego w Jaszunach. Tam także 12 stycznia 1937 r. był mianowany kierownikiem Sądu Grodzkiego. 26 czerwca 1937 r. zaczął pełnić obowiązki okręgowego sędziego śledczego w Wilnie<sup>73</sup>. 29 lipca 1937 r. prezydent Rzeczypospolitej mianował go sędzią Sądu Grodzkiego w Łunińcu, a 3 lutego 1938 r. prezes Sądu Apelacyjnego w Wilnie mianował go kierownikiem Sądu Grodzkiego w Łunińcu.

Warto wspomnieć, że 23 października 1934 r. w Kościele Bernardyńskim w Wilnie aplikant sądowy Bartul ożenił się z nauczycielką Anną Rajczonek, urodzoną 22 lipca 1906 r. w Postawach<sup>74</sup>.

Aplikacja sądowa znacznie zmniejszyła aktywność Bartula na niwie białoruskiej i literackiej, chociaż nadal pozostawał w kręgu działaczy Centrosójuzu, którzy w 1932 r. założyli Towarzystwo Oświaty Białoruskiej (Tawarystva Bielaruskaj Aświety – TBA) – 31 marca 1935 r. został członkiem jego Komisji Rewizyjnej<sup>75</sup>.

W 1933 r. Teodor Iljaszewicz, prowadzący w piśmie TBA „Родны край” kącik literacki, pisał:

„Kącik Literacki” w związku z „ciszą” w poetyckiej działalności Auhiena Bartula, pyta go ze zdziwieniem: co u Pana? i zaprasza do współpracy w „Kąciku”. Czyżby „lira rozbita”<sup>76</sup>

72 Tamże.

73 Tamże.

74 Parafja Rzym-katolicka Kościoła Bernardyńskiego w Wilnie. Wyciąg z Księgi Ślubów, Wilno, 24.10.1934, Archiwum domowe Anny Bartul.

75 „Родны край”, 26.04.1935, s. 4, Гадавы сход ТБА, 31.03.1835.

76 „Родны край”, 13.05.1933, s. 8.

Bartul akurat praktykował w Brześciu nad Bugiem i przesłał redakcji kilka wierszy. Wtedy także zaczął współpracować z pismem inteligencji białoruskiej „Калоссе”, które od 1935 r. redagował Jan Szutowicz. Publikował tam artykuły, podpisując je „А. Бужанскі” albo „А. Б-скі”. Od 1937 r. jako A. Bużanski był w składzie kolegium redakcyjnego razem z Marianem Pieciukiewiczem, Teodorem Iljaszewiczem, Stanisławem Hryniewiczem, Adolfem Klimowiczem, Michałem Maszarą, Anatolem Biarozką, Mikołajem Szkielonkiem<sup>77</sup>. Jego artykuły dotyczyły białoruskiej rzeczywistości społeczno-kulturalnej i życia literackiego.

Początek II wojny światowej zastał Bartula prawdopodobnie w Łunińcu. Jak podawał w oświadczeniu, wydanym 13 lutego 1941 r. przez Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych Litewskiej SRR, do Wilna przybył 15 września 1939 r. z Postaw – rodzinnej miejscowości jego żony<sup>78</sup>. Jeśli tak było naprawdę, to oznacza, że jeszcze przed 17 września 1939 r. najpierw opuścił Łuniniec, a następnie Postawy, by uciec od władz radzieckich na Litwę, która wtedy była jeszcze niepodległym państwem i nikt nie przypuszczał, że szybko stanie się republiką radziecką. Podawał, że w Wilnie pracował jako kancelarysta<sup>79</sup>. W 1961 r. w oficjalnym życiorysie pisał, że pracował jako sędzia grodzki w Łunińcu do 17 września 1939 r., a następnie przeniósł się do Wilna do kuzynów i przez pewien czas pracował tam jako robotnik. Dalej pisał:

Mając brata w Generalnym Gubernatorstwie, w 1941 r. wyjechałem z Wilna i zamieszkałem początkowo u brata na terenie powiatu garwolińskiego, następnie przenieśliśmy się w 1942 r. do Krakowa i tam pracowałem w charakterze tłumacza<sup>80</sup>.

W archiwum domowym Anny Bartul zachował się fragment listu z 20 listopada 1941 r., pisanego z Wilna do Anny i Eugeniusza Bartulów. Autora listu nie udało się ustalić, ale z treści wynika, że była to osoba bliska dla adresatów, z którą związane były ich wileńskie losy w latach 1939–1941:

77 „Калоссе”, 1939, nr 1, s. 64.

78 Удостоверение № 004815, Archiwum domowe Anny Bartul.

79 Tamże.

80 Życiorys. Łębork, 14.09.1961, Archiwum domowe Anny Bartul.

Kochani Hanko i Żeńka! [...] W kartce nie chciałem wymienić, że NKWD Was szukało, a napisałem tak, żeby Wy mogli domyśleć się, że tylko o Was chodzi. Dnia 14 czerwca rozeszła się pogłoska po całym Wilnie, że przyjechał specjalny Oddział NKWD z Białorusi w celu wywożenia ludzi z Litwy. Niektórzy, wierząc temu, zaczęli się chować, w domach nie nocować. Tak już 13 czerwca pogłoska stała się faktem – NKWD o godz. 3 rano zaczęło dobijać się do naszej bramy, usłyszałem ja pierwszy. Otworzyłem trochę okiennicę. Widzę Oddział NKWD, wówczas zacząłem w mieszkaniu wszystkich budzić. Zaraz słyszę dzwonek do naszego mieszkania. Wyparli bramę. Sabina, gdy otworzyła drzwi, zapytuje: czego chcecie, a oni, kto tu żyje, wymienia nazwisko, trochę się uspokoiłi. Weszli do mieszkania, sprawdzili osobiste dokumenty u wszystkich obecnych. Następnie wybrali akta, dość grube, zaczęli się pytać o Was, powiedziałem, że wyjechali do Warszawy. Zaczęli uśmiechać się coś między sobą, spisali akt, przeprosili, że przerwali sen, a Sabina na to powiedziała, że wy nas „очень напугали». A oni w śmiech: „Да чего пугаться». Całe szczęście, że nie zapytali, czy my jesteśmy krewnymi, bo mogli nas zatrzymać do wyjaśnienia sprawy. Tego dnia idąc po Wilnie, można było spotkać na każdym kroku ludzi przy samochodach, którzy żegnają się ze łzami w oczach ze swoimi krewnymi i sąsiadami może ostatni raz. Okropnie przygnębiające robiło wrażenie. Za dwa tygodnie mieli jeszcze więcej wywieźć ludzi, ale do tego czasu ledwie sami uciekli<sup>81</sup>.

W 1961 r. Bartul w oficjalnym życiorysie pisał, że

w sierpniu 1943 roku byłem zmuszony rozpocząć ukrywanie się przed okupantem, zmieniłem nazwisko na „Zenon Wilczyński”, przeniósłem się do Warszawy i tam pracowałem początkowo w D/H bracia Chodorowscy i S-ka, a następnie w Kopalnianej Spółce Opałowej w charakterze magazyniera. Cały okres Powstania przebyłem w stolicy, pracując w Rejonowej Delegaturze Rządu Warszawa Śródmieście-Południe w Dziale Świadczeń Wojennych. W dniu 5 października 1944 r. opuściłem Warszawę i zostałem wywieziony do obozu w Pruszkowie. Po wydostaniu się z obozu w Pruszkowie do wyzwolenia przebywałem w Krakowie pracując w charakterze furmana w Szkole Rolniczej w Bronowicach Wielkich<sup>82</sup>.

81 List do A. i E. Bartulów, Wilno, 20.11.1941, Archiwum domowe Anny Bartul.

82 Życiorys, Łęborg, 14.09.1961, Archiwum domowe Anny Bartul.

Trudno stwierdzić, czy podawane w życiorysie informacje były prawdziwe. W archiwum domowym Anny Bartul znajdują się dwie niemieckie kenkarty – jedna wystawiona 17 grudnia 1942 r. w Krakowie na nazwisko E. Bartula, urodzonego 13 lutego 1908 r. w Leningradzie, druga – 29 lipca 1943 r. na Zenona Wilczyńskiego, urodzonego 13 sierpnia 1906 r. w Dargielewie<sup>83</sup>. Dlaczego Bartul ukrywał się pod nazwiskiem Wilczyńskiego i czy była nim realna osoba, która zaginęła podczas wojny? Dargielewo znajduje się na Łotwie. Wśród dokumentów Bartula znajduje się odpis aktu urodzenia Wilczyńskiego, wydany 20 listopada 1940 r. przez proboszcza kościoła rzymskokatolickiego w Przydrujsku i odpis tymczasowego zaświadczenia o zakończeniu studiów przez magistra prawa Wilczyńskiego, wydany 1 lipca 1931 r. przez Dziekanat Wydziału Prawa i Nauk Społecznych USB<sup>84</sup>. Wynika z tego, że Bartul i Wilczyński pochodzili z Łotwy, razem ukończyli prawo w Wilnie. Prawdopodobnie później także utrzymywali ze sobą kontakty. Być może byli także rodziną. Być może w 1941 r. do niego A. i E. Bartulowie wyjechali z Wilna. Nie udało się ustalić, co stało się z Wilczyńskim, skoro jego tożsamość przyswoił sobie Bartul w celach konspiracyjnych?

W zachowanej książeczce ubezpieczeniowej Wilczyńskiego, pracującego wówczas w spółce Jana Chodorowskiego w Warszawie, wydanej w listopadzie 1942 r., znajduje się fotografia Bartula, podpisana jego charakterem pisma<sup>85</sup>. Podobnie jest także na dwóch „kenkartach”, chociaż wystawiono je na dwa różne nazwiska, na obu znajdują się zdjęcia Bartula. Można jedynie domyślić się, że w czasie II wojny światowej funkcjonował on pod dwoma nazwiskami. Na pewno posługiwał się „kenkartą” na nazwisko Wilczyński 27 lipca 1945 r. w Krakowie, aby otrzymać zapomogę w wysokości 300 złotych w Oddziale Wojewódzkim Państwowego Urzędu Repatriacyjnego<sup>86</sup>. Być może te dwie

83 Kennkarte. Karta rozpoznawcza E. Bartula, Krakau, 17.12.1942; Kennkarte. Karta rozpoznawcza Z. Wilczyńskiego, Garwolin, 29.07.1943, Archiwum domowe Anny Bartul.

84 Odpis wierzytelny. Odpis z metrycznej księgi Przydrujskiego R. katolickiego parafialnego kościoła o urodzonych za rok 1906, Przydrujsk na Łotwie, 20.11.1940; Odpis. Świadcstwo tymczasowe, Wilno, 1.07.1931, Archiwum domowe Anny Bartul.

85 Legitymacja ubezpieczeniowa Nr. 1108242 Wilczyński Zenon, listopad 1942 r., Archiwum domowe Anny Bartul.

86 Kennkarte. Karta rozpoznawcza Z. Wilczyńskiego, Garwolin, 29.07.1943, Archiwum domowe Anny Bartul.

„kenkarty” uratowały mu życie podczas wojny. Jako Wilczyński od 17 marca 1944 r. pracował w Kopalnianej Spółce Opałowej w Warszawie.

Jak po wojnie świadczył Ludwik Łazarewicz z Sopotu, Bartul brał

czynny udział w Powstaniu Warszawskim (pseudo Zenon Wilk). Jako pracownik Działu Świadczeń Wojennych Rejonowej Delegatury Rządu Warszawa Śródmieście Południe zabezpieczał on między innymi żywność, prowadził kolumny transportowe z zaopatrzeniem i był jednym z łączników Delegatury z Kwatermistrzostwem AK<sup>87</sup>.

Możliwe, że tak było, tylko mężczyźni podczas wojny nie znali się, bo Łazarewicz był znajomym drugiej żony Bartula, którą on poznał dopiero w latach sześćdziesiątych. W okresie powojennym wiele osób życzliwie poświadczało różne losy, potwierdzając to wcześniejszą znajomością. Bartul jako prawnik był świadomy potrzeby posiadania dokumentów, które potwierdzałyby jego wojenną przeszłość – na wszelki wypadek, gdyby chciano mu zarzucić kolaborację z Niemcami.

W 1980 r., wspominając czas wojny, pisał: „Zawierucha wojenna zagnała mnie do Warszawy. Tam brałem udział w powstaniu, a potem trzeba było zmieniać zawód, fałszować dokumenty, by ujść poszukiwaniom gestapo”<sup>88</sup>.

Koniec wojny zastał Bartula w Krakowie. W 1961 r. pisał w zyciorysie:

Po wyzwoleniu pracowałem początkowo w Krakowskim Urzędzie Wojewódzkim, a następnie w dniu 22 sierpnia 1945 roku zgłosiłem się do służby w wymiarze sprawiedliwości i zostałem mianowany sędzią grodzkim i kierownikiem Sądu w Łęborku, woj. gdańskie<sup>89</sup>.

A w 1980 r. wspominał:

Wolność zastała mnie w Krakowie. Tutaj 17 stycznia 1945 roku wstąpiłem do PPS. Miałem na stałe zostać w Krakowie, ale wezwano mnie do War-

87 Oświadczenie L. Łazarewicza, Archiwum domowe Anny Bartul.

88 *Żywa encyklopedia*.

89 Życiorys, Łębork, 14.09.1961, Archiwum domowe Anny Bartul.

szawy i kazano organizować sądownictwo. Do Łęborka trafiłem przypadkiem. Tak wskazał mój ówczesny przełożony, wodząc... palcem po mapie i powiadając: O tu, mamy jeszcze jedną z „białych plam”. Praca w Łęborku miała mieć charakter tymczasowy...<sup>90</sup>

Wśród zachowanych dokumentów znajduje się dwujęzyczna polsko-rosyjska delegacja służbowa Ministerstwa Sprawiedliwości z 24 sierpnia 1945 r.<sup>91</sup> do Łęborka i list Ministra Sprawiedliwości do Bartuła: „Na prośbę z dnia 20 sierpnia 1945 r. przenoszę Obywatela na stanowisko Sędziego Sądu Grodzkiego w Łemborku w okręgu Sądu Apelacyjnego w Gdańsku. Jednocześnie powierzam Obywatelowi organizację oraz kierownictwo tegoż Sądu”<sup>92</sup>. We wrześniu rozpoczął pracę w Łęborku: „Nie było gdzie rozpocząć działalności, brakowało papieru, nie mówiąc już o todze czy insygniach sędziowskich”<sup>93</sup>. Jego pierwszą pracą było przesłuchanie urzędnika z obozu koncentracyjnego w Sztutowie. Bartuł musiał zorganizować pracę sądu i go urządzić, uczestniczyć w akcji wprowadzania porządku publicznego, sądzić szabrowników i bandytów.

W Łęborku zamieszkał z żoną w domu przy ulicy Waryńskiego 6 (wówczas nazywała się Franciszkańska), niedaleko sądu. Bartułowie byli bezdzietnym małżeństwem i dlatego mogli bezgranicznie oddawać się pracy zawodowej i społecznej. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. w Polsce panował stalinizm. Prześladowania dotknęły także Bartuła. W dokumentach partyjnych o sytuacji w Łęborku napisano:

W aparacie sądowniczym siedzą dotychczas tacy ludzie jak: tow. Bartuł Eugeniusz Kierownik Sądu Grodzkiego w Łęborku, który po rewolucji październikowej w Związku Radzieckim zwiózł z Leningradu na tereny Wileńszczyzny, a po wkroczeniu Wojsk Radzieckich na Wileńszczyznę uciekł w okolice Krakowa, gdzie wstąpił do Z.W.Z., a następnie do A.K. w stopniu kpt. i nie

90 *Żywa encyklopedia*.

91 Польская Республика Министерство Юстиции, Командировочное удостоверение, Варшава, 24.08.1945, Archiwum domowe Anny Bartuła.

92 Rzeczpospolita Polska Ministerstwo Sprawiedliwości, Do Ob. Eugeniusza Bartuła, Warszawa, 24.08.1945, Archiwum domowe Anny Bartuła.

93 *Żywa encyklopedia*.

ujawnił się w czasie amnestii, ponadto utrzymuje kontakt z byłymi członkami S.N. i W.I.N. Na terenie powiatu Lęborskiego uważany jest za aktywistę partyjnego i używany jest do robót partyjnych<sup>94</sup>.

Taka negatywna ocena partyjna nie sprzyjała Bartulowi, mimo iż Ministerstwo Sprawiedliwości 14 grudnia 1950 r. przeniosło go, sędziego Sądu Grodzkiego, z dniem 1 stycznia 1951 r. na stanowisko sędziego Sądu Powiatowego w Lęborku. 3 stycznia 1951 r. prezes Sądu Apelacyjnego w Gdańsku mianował go zastępcą prezesa Sądu Powiatowego w Lęborku do czasu powołania prezesa tego sądu. Co w tym czasie mogło się wydarzyć, skoro Bartul na mocy dekretu Ministra Sprawiedliwości z 5 stycznia 1951 r. został przeniesiony w stan spoczynku z dniem 5 lutego 1951 r. i zwolniony z obowiązków służbowych z dniem 28 lutego 1951 r.<sup>95</sup>

1 marca 1951 r. powołano go na stanowisko notariusza w Państwowym Biurze Notarialnym w Lęborku, chociaż taką nominację otrzymał już 11 maja 1946 r.: „powierzam pełnienie obowiązków notariusza w Lęborku”<sup>96</sup>. Bartul pracował jako notariusz niemal do końca swego życia zawodowego. W „Głosie Pomorza” z dnia 20 marca 1980 r. można przeczytać, że

[...] w 1951 r. zmoęła go ciężka choroba i na jakiś czas rozstał się z pracą zawodową. Jednakże niedługo potem wrócił do pracy by tym razem objąć funkcję notariusza. Praca była spokojniejsza, ale obowiązków nie ubywało: 30 tysiącom ludzi trzeba było odtworzyć dokumenty osobiste, metryki. W natłoku zawodowych obowiązków znajdował jeszcze czas na działalność społeczną. W sumie przez 25 lat był radnym powiatowej i miejskiej rady narodowej w Lęborku. Pełnił funkcje przewodniczącego i zastępcy MRN<sup>97</sup>.

94 Fragment maszynopisu niewiadomego dokumentu partyjnego, w którym jest mowa o E. Bartulu, s. 17, Archiwum domowe Anny Bartul.

95 Pismo Prezesa Sądu Wojewódzkiego w Gdańsku, o zwolnieniu E. Bartula od obowiązków służbowych, 24.02.1951, Archiwum domowe Anny Bartul.

96 Pismo Ministerstwa Sprawiedliwości, 11.05.1946, Archiwum domowe Anny Bartul.

97 *Żyja encyklopedia*.

W pracy notarialnej pomagała mu żona Anna. Ich młodsza współpracownica i przyjaciółka Brygida Wasyńczuk wspomina Bartulów jak bardzo zgodne małżeństwo:

Przyjeżdżało wówczas wielu repatriantów ze Związku Radzieckiego, wszyscy przychodzili z dokumentami do Notariatu. Pan Bartul, zamykał się gabinecie i pracował. Był także tłumaczem przysięgłym z języka rosyjskiego. Żona zbierała te dokumenty i mu przekazywała do tłumaczenia. Tego naprawdę było bardzo dużo<sup>98</sup>.

Bartulowie nie mieli w Łęborku żadnej rodziny. Przyjaźnili się z doktorem Arkadiuszem Machońko, który w 1951 r. przyjechał z Akademii Medycznej w Gdańsku na stanowisko dyrektora Szpitala Powiatowego w Łęborku. Łączyła ich wspólna przeszłość – studia na Uniwersytecie Wileńskim i działalność w BSS. Machońko był cztery lata młodszy – urodził się 26 października 1912 r. w Jurkowszczyźnie powiatu brasławskiego. W 1933 r. ukończył gimnazjum w Dziśnie i rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim USB. Tam włączył się w działalność BSS, w którym wcześniej działał Bartul. Dyplom lekarza otrzymał w 1939 r. Podczas okupacji niemieckiej pracował jako lekarz w szpitalu w Baranowiczach. Po wojnie osiadł w Gdańsku – był asystentem profesora Kornela Michejdy w Klinice Chirurgii Akademii Medycznej<sup>99</sup>. Pozostaje zagadką, czy wcześniej wiedzieli jeden o drugim, czy przypadkowo spotkali się w Łęborku.

W dokumentach archiwalnych Instytutu Pamięci Narodowej na liście Białorusinów poszukiwanych w Polsce znajdują się nazwiska jednego i drugiego<sup>100</sup>. Tam też znajduje się informacja, że Machońko „obecnie zamieszkuje w Łęborku wojew. Gdańskie, przy ul. Szpitalnej nr 1, gdzie pracuje jako Dyrektor Szpitala Miejskiego. [...] Z terenu obecnego zamieszkania tj. w Łęborku utrzymuje kontakty z b. sędzią Sądu Powszechnego Bartulem Eugeniuszem cz. WiN-u”<sup>101</sup>. Nawet wśród zadań operacyjnych Służby Bezpieczeństwa planowano wykorzystanie

98 Relacja B. Wasyńczuk, maj 2017.

99 Tamże.

100 IPN BU, 00231/228/3, Spis osób figurujących w sprawie, k. 6, 23 (CD – s. 12, 29).

101 IPN BU, 00231/228/3, Raport o przebiegu rozpracowania obiektowego WUBP w Gdańsku do Dep. III Wydz. II MBP w Warszawie, 1.02.1952, k. 136.

Bartuła, żeby dotrzeć do Machońki. Być może było to wtedy, gdy doktor mieszkał w Lęborku i był ordynatorem Oddziału Chirurgii i Pododdziału Chirurgii Dziecięcej. Dlaczego w 1961 r. wyjechał on do Poznania, gdzie w 1966 r. pod kierunkiem profesora Romana Drewsa obronił pracę doktorską w dziedzinie chirurgii ogólnej. Zmarł w Poznaniu 20 grudnia 1999 r.<sup>102</sup>

12 grudnia 1965 r. w rodzinie Bartulów wydarzyła się tragedia – w wyniku wypadku samochodowego zmarła Anna Bartul. 22 lipca 1969 r. w kościele rzymskokatolickim we Władysławowie Bartul wziął ślub z Jolantą Teresą Sadowską, urodzoną 1 stycznia 1940 r. w Kobryniu. 26 stycznia 1970 r. w rodzinie Bartulów urodziła się córka Anna<sup>103</sup>. Po ukończeniu Liceum Ogólnokształcącego w Lęborku studiowała informatykę na Politechnice Gdańskiej, a potem ukończyła prawo na Uniwersytecie Gdańskim. Nie wiedziała nic o białoruskim okresie działalności swego ojca. Prawdopodobnie nie wiedziała także o tym jego druga żona. Córka z łatwością rozpoznała swego ojca na fotografiach BSS z lat 1928–1931. Wspominała, że ktoś w jej dzieciństwie chciał napisać książkę o ojcu, ale on wyprosił przyszłego autora z domu. Ona to bardzo przeżywała, gdyż bardzo jej imponowało, że ktoś chciał o nim napisać książkę. Nie mogła pojąć, dlaczego on tak nieprzychylnie potraktował autora.

W 1980 r. w „Głosie Pomorza” napisano o Bartulu:

Nic, czym żyło miasto i jego społeczeństwo, nie było mu obce. W każdym etapie społeczno-gospodarczego i kulturalnego rozwoju miasta miał swój swoisty udział i zasługi. Nie chce dziś o tym mówić, choć skoroszyt z dyplomami, pismami gratulacyjnymi, podziękowaniami, dowodami nadania odznaczeń państwowych za społeczną i zawodową robotę – jest opasłą dokumentacją jego życiorysu. Chętnie natomiast dzieli się wspomnieniami z czasów, gdy Lębork leczył wojenne blizny, a także refleksjami na temat dnia dzisiejszego miasta. – Tamte lata, a ten czas, to ogromny skok we wszystkich dziedzinach – wspomina E. Bartul. – Proszę sobie

102 <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/people/7702.html>, dostęp: 14.05.2017; K. Faferek, *Ludzie naszego osiedla. Arkadiusz Stefan Machońko*, „Kurier Ogrodowy” (Biuletyn Rady Osiedla Ogrody w Poznaniu), 6 (1999) nr 12, s. 1–2; H. Głogowska, *Białorusini na Wybrzeżu Gdańskim*, Toruń 2003, s. 67.

103 Książka meldunkowa domu nr 6 przy ul. Waryńskiego, lokal 1, w Lęborku, Archiwum domowe Anny Bartul.

na przykład wyobrazić, że pierwszym nowym budynkiem miasta, wybudowanym w 10 lat po wojnie, była... portiernia szpitala miejskiego. Pamiętam, jak piętnaście lat temu (w 1965 r. – H.G.) wybudowano przy ul. Orzeszkowej drugi nowy budynek. Nie miało to przedsięwzięcie tzw. tytułu inwestycyjnego. Omal nie doszło do sprawy karnej<sup>104</sup>.

Wspomniana teczka rzeczywiście świadczy o nadzwyczajnej aktywności Bartuła w okresie powojennym: dyplomy, nagrody, legitymacje radnego, radcy prawnego, członka Lęborskiego Koła Łowieckiego, kierownika Państwowego Biura Notarialnego, zaświadczenie o obywatelstwie z dnia 1 września 1948 r., nominacje na różne stanowiska.

31 lipca 1974 r. Bartuł przeszedł na emeryturę, chociaż jeszcze aktywnie pracował jako radca prawny w Wojewódzkim Przedsiębiorstwie Handlu Spółdzielczego (WPHS) w Lęborku, w Zakładzie nr 2 w Lęborku Kombinatoru Budownictwa Komunalnego w Słupsku, w Spółdzielni Inwalidów „Zwycięstwo” w Lęborku. Na początku lat osiemdziesiątych jeszcze służył społeczności lokalnej wiedzą doświadczonego radcy prawnego, tłumacza przysięgłego z języka rosyjskiego, działał na niwie społecznej.

W archiwum domowym córki zachowały się też dokumenty rodzinne o charakterze prywatnym. Na Łotwie w Rusakowie pozostał brat Bartuła – Walenty. W 1966 r. wraz z córką Reginą po raz pierwszy przyjechał on do Lęborka<sup>105</sup>. Potem w 1976 r. Bartuła odwiedzili synowie brata: Eugeniusz i Władysław z dziećmi<sup>106</sup>. Czy Bartuł jeździł do ZSRR, w którym do 1991 r. była Łotwa, córka nie pamięta.

Bartuł zmarł w Lęborku 22 czerwca 1992 r.<sup>107</sup>, dzień przed podpisaniem traktatu polsko-białoruskiego w dniu 23 czerwca 1992 r. Pochowano go przy głównej alei na lęborskim cmentarzu. Czy interesował się wydarzeniami na Białorusi i jej odrodzeniem na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych? Co o tym myślał? Być może był nastawiony sceptycznie, tak jak w 1936 r.,

104 *Żywa encyklopedia*.

105 Książka meldunkowa domu nr 6 przy ul. Waryńskiego, lokal 1, w Lęborku, Archiwum domowe Anny Bartuła.

106 Tamże.

107 „Głos Słupski”, 26.06.1992, s. 2.

kiedy krytycznie pisał o białoruskim ruchu narodowym i mentalności, którym zarzucał „skromność” i strachliwość:

W wyniku „skromności” i jakiejś strachliwej mentalności pionierów odrodzenia 12-milionowego narodu przeszło ono niepostrzeżenie, wtedy, gdy na przykład ruch wyzwolenczy macedończyków, narodu małego, spotkał się z oddźwiękiem w całym świecie. Najgorsze było to, że naszaniacy nie nauczyli Białorusina rozpychać się łokciami, na narodową bylejakość – najbardziej ujemną stronę charakteru białoruskiego – nie zwrócili żadnej uwagi<sup>108</sup>.

Wtedy uważał, że Polacy ignorują Białorusinów przede wszystkim ze względu na brak solidarności narodowej: „1935 rok. Politycy polscy zdjęli sprawę białoruską z afisza. W negocjacjach politycznych Białorusini nie są brani pod uwagę”<sup>109</sup>.

Jako prawnik wybrał pragmatyczne podejście do życia. Być może doświadczenie aktywnego zaangażowania w białoruski ruch narodowy w czasie jego największego rozwoju w II połowie lat dwudziestych XX w. nauczyło go dystansu do różnych kierunków i prób Białorusinów w walce o własne sprawy. I być może pragmatycznie uważał, że nie było sprzyjających warunków dla zaangażowania w działalność białoruską w ówczesnej rzeczywistości. Podczas okupacji niemieckiej i po II wojnie światowej było jeszcze gorzej. W 2018 r. w Łunińcu ukazała się broszura Aleksandra Ilina i Aleny Ihnaciuk *Аўген Бартуль – беларускі паэт і старшыня Лунінецкага гарадскога суда*.

Michał Tulejko również był aktywnym działaczem Białoruskiego Związku Akademickiego (BSS). Jego losy, podobnie jak wielu innych młodych białoruskich działaczy, po II wojnie światowej rozplynęły się w „sinej mgle”. W czasach studenckich pisał wiersze w języku białoruskim. W Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie w zespole USB zachowała sięteczka osobowa Michała Tulejko z czasów studenckich, a w niej m.in. kwestionariusz i Curriculum vitae.

108 A. Бужанскі, *Недахопы «айцоў» (Аб направе еацыянальнай ментальнасці)*, „Калосьсе”, 1936, nr 4, s. 244.

109 Tamże, s. 245.

Dzięki tym dokumentom można się dowiedzieć, że urodził się 30 stycznia 1903 r. w Chałajmowszczyźnie w gminie Nowy Świerzeń w powiecie stołpeckim w wielodzietnej rodzinie Jana i Marii z Szymańskich<sup>110</sup>. Był wyznania prawosławnego. Podawał język białoruski jako macierzysty i tak samo określał swą narodowość<sup>111</sup>. 19 września 1926 r. w życiorysie opisywał swoją edukację:

Pierwsze nauki pobierałem w rosyjskiej 3-ch oddziałowej szkole ludowej w Marchaczowszczyźnie, do której wstąpiłem w roku 1911 i którą ukończyłem w roku 1915. W latach 1916 i 1917, z powodu wypadków wojennych, wcale nie uczęszczałem do szkół. W roku 1918 wstąpiłem do pierwszej klasy rosyjskiego gimnazjum państwowego w Nieświeżu, do którego uczęszczałem do roku 1920, i gdzie ukończyłem klasy pierwszą i drugą. W roku 1920-m przeniosłem się do III-ciej klasy rosyjskiego gimnazjum w Nowym Świerżniu, dokąd uczęszczałem do roku 1922-go, i gdzie ukończyłem klasy: trzecią i czwartą. W roku 1922-m zostało otwarte w Nowym-Świerżniu polskie gimnazjum koedukacyjne. Wstąpiłem tam do klasy piątej. Uczęszczałem do roku 1924 i ukończyłem klasy: piątą i szóstą. W roku 1924-m polskie gimnazjum koedukacyjne z N-Świerżnia zostało przeniesione do miasta Stołpców. Uczęszczałem tam w latach 1924–25 do klasy siódmej. W roku bieżącym uczęszczałem tam-że do klasy ósmej, gdzie złożyłem zwyczajny egzamin dojrzałości w dniu 4-go czerw. r. b.<sup>112</sup>.

Z powyższego wynika, że droga Tulejki na USB wiodła przez trudny okres pierwszych lat powojennych. Jego ojciec zaginął w czasie I wojny światowej. 1 października 1926 r. Tulejko podjął studia na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB w Wilnie. Mieszkał tam przy ulicy Nieświeskiej 16 m. 6. Już w listopadzie 1926 r. wszedł w skład Zarządu BSS, którym kierował Wsiewołod Szyran – student medycyny. W lutym 1927 r. został skarbnikiem Związku, a w październiku 1928 r. – prezesem BSS, był nim do maja 1930 r. Wówczas jego zastępcą był Jan Szutowicz, a skarbnikiem – Bartul – obaj studenci prawa. W maju 1930 r. wszedł w skład Komisji Rewizyjnej BSS i Honorowego Sądu Koleżeńkiego.

110 LCVA, F. 175, Ap. 2(VICa), B. 998, L. 30, Kwestjonariusz M. Tulejki, 20.09.1926.

111 Tamże.

112 Tamże, L. 32, Curriculum vitae M. Tulejki, 19.09.1926.

Tulejko studiował prawo przez siedem lat. Dyplom magistra praw otrzymał 22 czerwca 1933 r.<sup>113</sup> Okres ten obfitował w aktywną działalność w białoruskim ruchu studenckim. 28 grudnia 1927 r. wszedł w skład kolegium redakcyjnego „Studenskiej Dumki” wraz z Ignacym Gogolińskim (wydawcą i odpowiedzialnym redaktorem), Bartulem, Hermanem Weleckim i Janem Szutowiczem. W ciągu 1928 r. ukazały się 3 numery tego pisma. Michał Tulejko publikował w nim emocjonalne wiersze o zaangażowanym charakterze<sup>114</sup>.

W „Studenskiej Dumce” znalazły się też jego teksty publicystyczne, dzięki którym można określić jego poglądy w czasach aktywnej działalności w Białoruskim Związku Akademickim. W 1928 r. pisał o potrzebie utworzenia organizacji studentów mniejszości narodowych, stwierdzając, że studenci ci nie mają jednej organizacji, która by jednoczyła ich na gruncie wspólnych interesów i bolących spraw<sup>115</sup>. Wiadomo, że taka organizacja nie powstała, choć wspólne imprezy organizowali w Wilnie studenci Białorusini, Ukraińcy i Litwini, m.in. bale studenckie. Studenci Ukraińcy, Litwini oraz Polacy zapraszani byli na uroczystości organizowane przez BSS, m.in. na akademie z okazji rocznic powstania Białoruskiej Republiki Ludowej, na 10 rocznicę BSS (23 listopada 1930 r.). Czas kierowania działalnością BSS przez Tulejkę wypadł na okres rozbicia ruchu białoruskiego po procesie nad Białoruską Włościańsko-Robotniczą Hromadą (BWRH) w 1928 r.

Tulejko miał doświadczenie w zakresie kooperacji, do której przekonało go zajmowanie się pszczelarstwem. Faktycznie to dzięki niemu mógł pozwolić sobie na studia w Wilnie. O jego zaangażowaniu w działalność Białoruskiego Towarzystwa Kooperatywnego „Pczala” (pol. „Pszczola”) wspominała Ludwika Wojcik<sup>116</sup>. Publikował na łamach miesięcznika pszczelarskiego i zielarskiego „Biełaruskaja Borć” (1934–1937). Propagował wiedzę fachową o pszczelarstwie

113 Kopia dyplomu magistra praw M. Tulejki, w posiadaniu autorki.

114 М. Тулейка, *Ідзі, „Студенская Думка”*, 1928, nr 2, s. 20–21; tenże, *Мы там...*, „Студенская Думка”, 1928, nr 2, s. 21; tenże, *Дайце!*, „Студенская Думка”, 1928, nr 2, s. 21–22; tenże, *Скрыпка*, „Студенская Думка”, 1928, nr 3, s. 20; tenże, *Перажытае*, „Студенская Думка”, 1928, nr 3, s. 21–22; tenże, *Друзы*, „Студенская Думка”, 1929, nr 1(11), s. 21; tenże, *Хваляваньне*, „Студенская Думка”, 1930, nr 2, s. 11; tenże, *Струны*, „Студенская Думка”, 1930, nr 2, s. 12–14.

115 Т.М., *Аб патрэбе стварэння студэнскай меншасцёвай арганізацыі*, „Студенская Думка”, 1928, nr 3, s. 24–25.

116 З. Верас, *Я помню ўсё...*, Гародня–Wrocław 2013, s. 79.

oraz potrzebę zrzeszania się pszczelarzy<sup>117</sup>. W innym miejscu pisał o konieczności pogłębiania wiedzy na temat pszczelarstwa, o znaczeniu doświadczenia w tym zakresie oraz o łączeniu wiedzy z praktyką.

22 czerwca 1933 r. Tulejko otrzymał dyplom magistra praw, „stanowiący dowód ukończenia Uniwersyteckich Studiów Prawniczych, uprawniający do ubiegania się o stopień doktorski”<sup>118</sup>. Co Tulejko robił bezpośrednio po ukończeniu studiów? Może zajmował się pszczelarstwem, gdyż trudno było wówczas o pracę. Na początku 1937 r. w fachowych pismach prawniczych „Wileński Przegląd Prawniczy” i „Palestra” (organ Rady Adwokackiej w Warszawie) znalazło się obwieszczenie Rady Adwokackiej w Wilnie, w którym podawano do wiadomości, że zgłosił się do niej petent magister praw USB Michał Tulejko o wpisanie na listę aplikantów adwokackich<sup>119</sup>. Mieszkał wówczas w Nowogródku przy ulicy Korelickiej 49 i znajdował się pod patronatem adwokata Pawła Świrryda (1886–1948). To pod jego opieką robił aplikację adwokacką. Obecnie trudno stwierdzić, kiedy został wpisany na listę adwokatów, ale na pewno był nim już w Baranowiczach w czasie okupacji niemieckiej. Pewnie też był nim za „pierwszych sowietów” w latach 1939–1941. Niewiele o tym okresie wiadomo. Na Zielone Świątki 1943 r. w cerkwi w Baranowiczach zawarł związek małżeński z Zofią Zdanowicz, urodzoną 1 czerwca 1923 r.<sup>120</sup>

Od października 1941 r. zgodnie z zarządzeniem generalnego komisarza Białorusi Wilhelma Kube tworzyła się Białoruska Samopomoc Ludowa (Беларуская Народная Самапомач – BNS) jako jedyna legalna organizacja białoruska. Jej celem było „stworzenie narodowi białoruskiemu możliwości lepszego rozwoju kulturalnego”. W jej kompetencjach były problemy ochrony zdrowia i opieki socjalnej – mogła tworzyć internaty, przedszkola, kluby, domy kultury, własne przedsiębiorstwa, zajmować się działalnością wydawniczą, organizować odczyty, koncerty, przedstawienia teatralne oraz tworzyć filie w miastach i na prowincji. Budżet organizacji stanowiły składki członkowskie, darowizny, dochód z działalności gospodarczej i kulturalnej. Do BNS przeszedł

117 „Беларуская Борць”, 1934, nr 2–3, s. 7.

118 Dyplom M. Tulejki, kopia w posiadaniu autorki.

119 Z *Rady Adwokackiej w Wilnie. Obwieszczenie*, „Wileński Przegląd Prawniczy”, 1.02.1937, s. 70; „Palestra”, 1937, nr 1–2, s. 106.

120 Na podstawie informacji H. Mossakowskiej, zam. w Toruniu.

majątek Czerwonego Krzyża wraz z lokalami i pracownikami. W strukturze BNS była Centralna Rada oraz oddziały okręgowe, rejonowe i wiejskie. Za zgodą władz niemieckich jej prezesem do kwietnia 1943 r. był doktor Iwan Jermaczenka, następnie do listopada 1943 r. – Wacław Iwanowski, a do lutego 1944 r. – Jerzy Sobolewski (burmistrz Baranowicz). Kierownictwo BNS domagało się od władz niemieckich zmiany stosunku do Białorusinów, zwracało się do nich z prośbą o umożliwienie budowania własnego państwa i armii.

BNS wydawała gazety w języku białoruskim, m.in. „Białoruską Gazetą” (biał. „Беларуская Газэта”) w Mińsku, „Baranowicką Gazetę” (biał. „Барановіцкая Газэта”) w Baranowiczach. W okręgu baranowickim początkowo prezesem BNS był dr Wiktor Wojtenko, a następnie „sędzia” Tulejko – jak wspominał Franciszek Kuszel<sup>121</sup>. Do początku 1942 r. zakończono tworzenie aparatu BNS w terenie. Gdy kierownictwo BNS dowiedziało się o wizycie w Mińsku Alfreda Rozenberga (ministra okupowanych terenów wschodnich), przedłożono mu specjalny raport o dyskryminacji Białorusinów. Podkreślono w nim, że rola Białorusinów w BNS sprowadza się wyłącznie do pasywnego wykonywania zarządzeń władz niemieckich. Wskazywano, że nie ma policji białoruskiej, szkół średnich, seminariów nauczycielskich i duchownych. Nadzieje Białorusinów na autonomię Białorusi pod okupacją niemiecką okazały się płonne. W okręgu baranowickim było najwięcej członków BNS – 8910 – na całej Białorusi było ich 29 605. Działo tam 8 rejonowych przedstawicielstw i 81 gminnych<sup>122</sup>.

W marcu 1943 r. odbył się zjazd BNS, na którym wypracowano memorandum w sprawie autonomii Białorusi, utworzenia rządu i wojska. Jednak władze niemieckie nie chciały się na to zgodzić i odwołały Iwana Jermaczenkę z funkcji prezesa i odesłały go do Pragi, działalność BNS zaś ograniczono tylko do ochrony zdrowia i pomocy materialnej ludności. Brak dostępu do dokumentów BNS i „Baranowickiej Gazety” z okresu okupacji niemieckiej nie pozwala na przedstawienie szczegółowej działalności Tulejki na stanowisku kierownika okręgowego BNS w Baranowiczach. W przekazach rodzinnych nie zachowały się o tym wspomnienia. Wiadomo, że uczestniczył on w II Wszechbiałoru-

121 Ф. Кушаль, *Спробы арганізацыі Беларускага Войска пры нямецкай акупацыі*, „Беларускі гістарычны агляд”, 2 (1995) z. 1, [belhistory.eu/archives/87](http://belhistory.eu/archives/87), dostęp: 31.12.2023.

122 Б. К'яры, *Штодзённасць за лініяй фронту*, Мінск 2005, s. 133.

skim Kongresie w Mińsku, który rozpoczął się 27 czerwca 1944 r. Wszedł w skład komisji pracującej nad rezolucjami, wraz z Lawonem Słuczanimem ze Słucka, Natalią Arsieńniową z Mińska, Gintowtem z Głębokiego, Aleksandrem Orsą z Nowogródka, Arkadiuszem Arechwą z Mińska i Konstantym Jezowitowem z Łotwy<sup>123</sup>. Na 1039 delegatów na kongresie najwięcej było (poza Mińskiem – 201) osób z okręgu baranowickiego – 155<sup>124</sup>. Gdy trwał Kongres, do Mińska zbliżała się Armia Czerwona, więc nie było czasu na zastanawianie się nad tym, co robić. Wielu działaczy białoruskich udało się do Niemiec, by uchronić się przed prześladowaniami ze strony władz sowieckich. Tak też najprawdopodobniej zrobił Tulejko, zabierając ze sobą ciężarną żonę. Na terenie Niemiec 4 grudnia 1944 r. urodziła się ich córka, która zmarła 26 sierpnia 1945 r.

W przekazach rodzinnych zachowała się informacja o wywózce Tulejki z żoną na roboty przymusowe do Niemiec<sup>125</sup>. Często taka narracja była przekazywana przez osoby, które nie zostały na emigracji, tylko po wojnie osiedliły się w Polsce. Tak było bezpieczniej, gdyż działalność w strukturach białoruskich w czasie II wojny światowej była traktowana jako kolaboracja z Niemcami i nie wróżyła nic dobrego w powojennej Polsce. Tulejko osiadł w Polsce, początkowo na gospodarstwie rolnym w Przywieczerzynku pod Włocławkiem. Tam 16 czerwca 1946 r. urodziła się córka Halina, a 19 lutego 1948 r. w Radziejowie – syn Jarosław. To miasto na Kujawach, leżące 35 km od Inowrocławia, stało się dla Tulejki miejscem stabilizacji życiowej i zawodowej. Po wojnie mieszkało w nim około 4500 osób. Administracyjnie należał do powiatu nieszawskiego z siedzibą w Aleksandrowie Kujawskim. W 1955 r. Radziejów stał się stolicą powiatu. To w tym mieście do 1975 r. (do 72 roku życia) Tulejko pracował jako adwokat w sądzie powiatowym. Od lat sześćdziesiątych, ze względu na dorastające dzieci, mieszkał z rodziną w Toruniu. Dojeżdżał do pracy do Radziejowa autobusem – wyjeżdżał w poniedziałek, a wracał w piątek.

W Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej zachowała się korespondencja między dwoma Michałami Tulejkami – jednym zamieszkałym w Radziejowie

123 *Другі Усебеларускі Кангрэс*, knihi.com/none/Druhi\_Usiebielaruski\_Kanhres.html, dostęp: 31.12.2023.

124 Tamże.

125 Informacje H. Mossakowskiej, zam. w Toruniu.

i drugim – w Stanach Zjednoczonych. Z listów pisanych w języku białoruskim można dowiedzieć się o powiązaniach rodzinnych oraz o sytuacji materialnej i rodzinie w dwóch różnych światach. Może gdyby nie te listy, pisane w Radziejowie i w USA przez obu Michałów Tulejków również myślałabym, że był jeden człowiek o tym imieniu, który przed wojną ukończył prawo, w czasie wojny działał w BNS albo był dyrektorem seminarium nauczycielskiego, a po wojnie wyemigrował do USA i stał się aktywnym działaczem emigracji białoruskiej. Tak bowiem często w literaturze białoruskiej, gdy pojawia się Michaś Tulejko, w przypisach podaje się jego dane biograficzne.

W 2010 r. w kalendarium gazety „Беларусь” (nr 572) przy okazji okrągłej rocznicy urodzin przygotowano biogram Michała Tulejki, zasłużonego dla emigracji białoruskiej w USA, pisząc, że urodził się 8 września 1915 r. w Nieświeżu, w 1935 r. skończył wydział prawa na Uniwersytecie Wileńskim, przez pewien czas pracował jako adwokat. W powojennych Niemczech był pierwszym przewodniczącym Białoruskiego Zrzeszenia Studenckiego w Monachium, zajmował się organizacją skautingu. Następnie wymieniano jego zasługi dla białoruskiej emigracji w USA<sup>126</sup>. W następnym numerze gazety (573) ukazało się sprostowanie Redakcji w sprawie błędów w biografii. Otóż Borys Daniluk poinformował, że

W notatce o Michasiu Tulejce pomyłkowo napisano, że w 1935 r. ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu Wileńskiego. Przez pewien czas pracował jako adwokat. W cytowanym zdaniu, prawdopodobnie, jest mowa o innym Michasiu Tulejce, który w czasie II wojny światowej był adwokatem w Baranowiczach, i o którym nie zachowały się inne informacje. Najprawdopodobniej, po ewakuacji z Białorusi, w 1944 r. on czy to się ukrył, czy zaginął w Polsce. Nieświeski nauczyciel Michaś Tulejko po przejściu na emeryturę w samym końcu lat 1970. mieszkał w mieście Toms-River na południu stanu New Jersey, dyrygował chórem cerkiewnym w parafii ВАСР (Białoruskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej – Н.Г.) w Highland-Park. Był także członkiem Związku Weteranów Białoruskich<sup>127</sup>.

126 АГ, Каляндар «Беларуса», „Беларусь”, 2010, nr 572, s. 8.

127 Рэдакцыя, Удакладненне, „Беларусь”, 2010, nr 573, s. 8.

W 2011 r. Jerzy Grzybowski w artykule *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa w Polsce wobec mniejszości białoruskiej w kraju i Białorusinów antykomunistów na Zachodzie (w latach czterdziestych, pięćdziesiątych i sześćdziesiątych)* podał w przypisie biogram amerykańskiego Michasia Tulejki, którego rzekomo planowano zwerbować przy pomocy informatora „Bonifacego”. W tym biogramie autor napisał, że był on prawnikiem, absolwentem USB, kierownikiem BNS w okręgu baranowickim, a po wojnie na uchodźstwie w Niemczech, a następnie w USA<sup>128</sup>. Na przykład we wspomnieniach Zośki Wieras

Tulejko Michaś (1915–1998) – absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, adwokat. Podczas Drugiej Wojny Światowej był dyrektorem Baranowickiego Seminarium Nauczycielskiego, od 1944 r. na emigracji, mieszkał w USA<sup>129</sup>.

Po 1945 r. sytuacja Białorusinów w Polsce nie była łatwa. Władze patrzyły na nich jak na byłych sprzymierzeńców Niemców. Dlatego każdy, kto miał na przykład gazety okupacyjne w języku białoruskim, zdjęcia z białoruskich kursów nauczycielskich czy jakieś dokumenty, niszczył je, najczęściej paląc w piecu, albo chował je w jakimś bezpiecznym miejscu, by nikt ich nie odnalazł. Najgorzej mieli ci, którzy legalnie pracowali w czasie okupacji niemieckiej jako nauczyciele, urzędnicy czy policjanci. Zwłaszcza ci, którzy po wojnie pozostali w BSRR, skazani byli na karę śmierci albo na zesłanie w głąb ZSRR. Mając za sobą doświadczenie władzy sowieckiej w latach 1939–1941, Białorusini często w obawie przed represjami sowieckimi latem 1944 r. uciekali na Zachód. Niektórym zdawało się, że nawet wyjazd do Polski uchroni ich przed władzą sowiecką, dlatego osiedlali się na tzw. Ziemiach Odzyskanych, mając nadzieję, że zdołają bezpiecznie żyć i pracować, często zmieniając dane osobowe, daty i miejsca urodzenia oraz własne biografie, zwłaszcza z okresu okupacji niemieckiej. Ale władze sowieckie działały także w swojej strefie wpływów powojennych, w państwach socjalistycznych, aresztując tych, którzy byli związani z ruchem białoruskim,

128 J. Grzybowski, *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa w Polsce wobec mniejszości białoruskiej w kraju i Białorusinów antykomunistów na Zachodzie (w latach czterdziestych, pięćdziesiątych i sześćdziesiątych)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 17 (2011) nr 1, s. 286.

129 З. Берац, *Я помню ўсё*, Grodno–Wrocław 2013, s. 427–428.

deportując ich do BSRR, skazując tam na 25 lat łagrów. Można tu podać przykład Jana Żamojcin, sióstr Anieli i Weroniki Kotkowiczank, Wiktora Jarmołkowicza, Łarysy i Jana Hieniuszów. W poszukiwaniu bezpiecznego przetrwania, zwłaszcza w pierwszych latach powojennych, osiedlali się w małych miejscowościach, jak Mikołaj Dworzecki w Łaszcze nad Zalewem Wiślanym, Helena Kozłowska w Trzcińsko-Zdroju, Bartul w Lęborku, Jazep Najdziuk jako Józef Aleksandrowicz w Inowrocławiu. Tulejko osiadł w Radziejowie. Tym niemniej jako znani działacze ruchu białoruskiego w okresie międzywojennym i wojennym, byli poszukiwani przez organa bezpieczeństwa BSRR. Już po śmierci Józefa Stalina w 1953 r. w Polsce został aresztowany i deportowany do Mińska Witold Butkiewicz ze znanego rodu Kostrowickich<sup>130</sup>. Iluzją okazała się październikowa odwilż 1956 r. To wówczas aresztowano odważnych działaczy białoruskich, np. Wasila Kajko w Szczecinie czy doktora Franciszka Pietkiewicza w Krynkach. Do ujawnienia działaczy białoruskich wykorzystano powstanie po 1956 r. Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego oraz liberalizację ustroju w Polsce. Białoruscy działacze z okresu międzywojennego i wojennego określani byli pejoratywnie jako nacjonaliści. Ujawnienie obecności w Polsce często zmuszało ich do podejmowania współpracy z SB w imię ratowania własnego dobrego imienia i bezpieczeństwa rodziny, także tej pozostałej na Białorusi.

W 1956 r. KGB BSRR wspólnie z Komitetem ds. Bezpieczeństwa Publicznego PRL planował przedsięwzięcia operacyjne w celu rozpracowania białoruskich nacjonalistów. W planie, sporządzonym w Warszawie 14 sierpnia 1956 r., wśród wielu zadań, znalazła się też informacja, że

Na terenie Polski zamieszkują: Tulejko Michał, s. Iwana, były członek antyradzieckich organizacji „BNS”, „BNP” i delegat na tzw. „II Kongres Białoruski”, ma kontakty wśród białoruskich nacjonalistów-emigrantów. Mieszka w Radziejowie, pow. Aleksandrów pow. (powinno być: woj. – przyp. H.G.) Bydgoszcz<sup>131</sup>.

130 H. Głogowska, *Witold Butkiewicz – pracownik przedwojennego Urzędu Celnego w Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie”, 6 (2011): *Tożsamość kulturowo-cywilizacyjna Gdyni. Gdynia w warunkach współczesnej unifikacji i dywersyfikacji kulturowo-cywilizacyjnej*, red. M. Gawron, H. Głogowska, s. 29–45.

131 IPN BU, 00231/228/16 pdf, k. 8.

Na marginesie odnotowano piórem: „zaplanowana rozmowa z perspektywą werbunku”<sup>132</sup>. Wśród Białorusinów zamieszkałych w Polsce wymieniono także Włodzimierza Sobolewskiego, Zachara Makarewicza (z adnotacją przy nich: „nie jest znany”), Leona Kasprzyka, Aleksandra Korotkiego (z adnotacją przy nich: „jest w rozpracowaniu – perspektywa werbunku”)<sup>133</sup>. Zalecono „wspólnie z polskim Kom.[itetem] Bezp.[iecieństwa] Publ.[icznego] ustalić i zbadać możliwość zwerbowania kogoś z wymienionych osób dla wykorzystania w przedsięwzięciach przeciwko zagranicznym ośrodkom białoruskich nacjonalistów”<sup>134</sup>.

Na podstawie informacji z KGB BSRR przetłumaczonej na język polski 16 sierpnia 1956 r. wynikało, że przekazano do Polski bardzo szczegółowe informacje o Tulejko z czasów okupacji niemieckiej:

Przebywając na terenie okupowanym, od kwietnia do września 1942 r. był przewodniczącym stołpieckiego oddziału „BNS” (Biełaruskaja Narodnaja Samapomacz – H.G.). We wrześniu 1942 r. Tulejko z rekomendacji kierownika baranowickiego oddziału „BNS” i komendanta „Białoruskiej Samoobrony” Wojtenki, jako jeden z aktywnych powiatowych przewodniczących „BNS” został mianowany kierownikiem „BNS” baranowickiego okręgu. Na tym stanowisku Tulejko pracował do chwili wygnania Niemców z Białorusi. W maju 1943 r. w związku z utworzeniem baranowickiego sądu okręgowego został mianowany wiceprzewodniczącym (wiceprezydentem) sądu. Będąc kierownikiem okręgowej organizacji „BNS”, Tulejko był gorliwym wykonawcą zarządzeń niemieckich okupantów. Odbyswał narady z kierownikami powiatowymi organizacji „BNS”, organizował i kontrolował zbiórkę pieniężną, składał sprawozdania o działalności przed głównym kierownictwem „BNS” i brał udział w wysyłaniu do Niemiec radzieckich obywateli. Jednocześnie Tulejko zajmował się sprawami „Białoruskiej Samoobrony”, kolportowaniem druków niemieckich władz okupacyjnych. Jako kierownik okręgowego oddziału „BNS” kilkakrotnie brał udział w naradach organizowanych przez główne kierownictwo „BNS”, na których występował z ostrymi przemówieniami o charakterze antyradzieckim oraz z propozycjami idącymi w kierunku ulepszenia pracy organizacji. Również publicznie występował z przemówieniami antyradzieckimi

132 Tamże.

133 Tamże.

134 Tamże.

w okresie organizowanych uroczystości przez władze niemieckie w Baranowiczach. Oprócz tego Tulejko drukował swoje antyradzieckie artykuły w gazetach i czasopismach władz okupacyjnych. W czerwcu 1944 r. prezes BCR (Białoruskiej Centralnej Rady – H.G.) Ostrowski podpisał polecenie wydania Tulejko 4000 Reichmarek, ponieważ jego rodzina „ucierpiała” od partyzantów. W tym czasie Tulejko uczestniczył w pracach „II Ogólnobiałoruskiego Kongresu”, na którym został wybrany do komisji do spraw rezolucji o separacji Białorusi od Zw. Radz. W listopadzie 1942 r. Tulejko brał udział w pracach „II Zjazdu BNP (Biełaruskaj Niezależnickaj Partii – H.G.)” jako przewodniczący okręgu baranowickiego. W czasie cofania się niemieckich okupantów, Tulejko wraz z rodziną uciekł za granicę. Wszystkie podane wyżej fakty z przestępczej działalności Tulejko są potwierdzone przez zeznania świadków, dokumenty i fotografie przejęte w czasie rozbicia niemieckich okupantów. We wrześniu 1955 r. poprzez organa bezpieczeństwa BSRR otrzymano z Polski życiorys i ankietę Tulejko, gdzie podaje on, że do wiosny 1943 r. mieszkał w miejscowości Chałoimowszczyzna, pow. Stołpce, a następnie przeniósł się do Baranowicz, gdzie w tym że roku „w czasie akcji skierowanej przeciwko partyzantom został ujęty przez Niemców i wywieziony do Niemiec”. Stamtąd w 1945 r. miał przybyć do Polski. Mieszkając w Polsce, Tulejko bierze aktywny udział w działalności towarzystwa przyjaźni polsko-radzieckiej i jest równocześnie radnym Rady Narodowej w Radziejowie. Wraz z nim mieszkają w Polsce żona, Żdanowicz-Tulejko Zofia, c. Jana i dwoje dzieci. Jak wynika z informacji organów bezpieczeństwa ZSRR, w 1946 r. i w 1948 r. na zjazdach białoruskich nacjonalistów w Osterhoffen (Niemcy zach.) Tulejko Michał (bez dodatkowych danych) został wybrany członkiem nacjonalistycznej organizacji „Białoruski Komitet”. Ustalony w Polsce Tulejko Michał, s. Iwana, ma siostrę Tulejko Ninę, c. Iwana, której męża brat Tulejko Michał, s. Ambrożego w okresie niemieckiej okupacji początkowo był dyrektorem szkoły, a później wykładowcą w seminarium nauczycielskim w Nieświeżu. Kiedy Niemcy ustępowali wyjechał za granicę. Jest podstawą, aby uważać, że Tulejko Michał biorący udział w działalności nacjonalistycznej organizacji w Niemczech zachodnich, jest krewnym Tulejko Michała, s. Iwana. O ile Tulejko M. ma krewnych w Niemczech zach.[odnich] i znajomość z nacjonalistami-emigrantami: Ermoczenko, Sobolewskim, Rogulą i Goroszko i innymi, należy zbadać możliwość zawerbowania go<sup>135</sup>.

Z tych dokumentów wynika, że KGB BSRR jeszcze przed odwilżą październikową 1956 r. zainteresowało się adwokatem Tulejko i wiedziało o nim zarówno ze źródeł białoruskich, jak i polskich. Zebrano o nim informacje zarówno w rodzinnych stronach, jak i w nowym miejscu pobytu. Znając jego przeszłość oraz aktualną pozycję społeczno-zawodową, łatwo było nim manipulować, gdyż propagandowo jego działalność w okresie okupacji traktowano jako antyradziecką i przestępczą.

„Towarzysz” Czesław Skobieja, który z ramienia Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego prowadził sprawę białoruskich nacjonalistów na Zachodzie, na piśmie tym 21 sierpnia 1956 r. odnotował:

Zapoznałem się – większa część figurantów jest nam znana i rozpracowywana, lecz dużo dochodzi nowych danych o nich, które pomogą w rozpracowaniu – proszę opracować szczegółowy plan”. I nieco niżej na marginesie przy M. Tulejko ręcznie napisał: „b. ciekawy figurant”. Poniżej później innym charakterem pisma przy informacji o nim dopisano: „Patrz teczka „Bonifacy” Nr. 2920<sup>136</sup>.

W teczce osobowej Tulejki znajduje się notatka służbowa z 1956 r. (bez daty), sporządzona przez Skobieja, będąca tłumaczeniem oryginalnego dokumentu otrzymanego od władz bezpieczeństwa BSRR. Znalazły się w niej bardzo dokładne dane o nim, zebrane od świadków i z dokumentów. A. I. Kobryka i M. I. Drozdowski potwierdzili, że Tulejko „od kwietnia do września 1942 r. był przewodniczącym rejonowego oddziału w Stołpcach antyradzieckiej organizacji «BNS» /Białoruska Narodowa Samopomoc/ i jako taki kierował tą organizacją i obsadzał jej stanowiska”<sup>137</sup>. Na podstawie dokumentów „[...] we wrześniu 1942 r. Tulejko na podstawie rekomendacji Baranowickiego Okręgowego kierownictwa «BNS» i Okręgowego Komitetu tz. «BSA» /Białoruskiej Samoobrony/ – Wojtenki został powołany na stanowisko przewodniczącego «BNS» na okręg /Wojew/ Baranowicki co zostało stwierdzone na podstawie archiwalnych dokumentów Centralnego Kierownictwa «BNS»”. W jednym z takich dokumentów Wojtenko

136 Mowa o teczce Tulejko (Tuylejko) Michał, pseudonim Bonifacy, IPN BU, 01434/204.

137 IPN BU, 01434/204/k/J.pdf, Notatka służbowa, Warszawa, dnia ..... 1956 r., k. 9.

pisał do Centralnego Kierownictwa „BNS” – Jermoczenki. „Na okręgowego kierownika «BNS» można powołać Tulejko Michała, obecnego męża zaufania przy Okręgowym Komitecie, który wykazał siebie jako jednego z najlepszych rejonowych kierowników „«BNS»”. Ma on poważanie i autorytet w całym okręgu<sup>138</sup>.

W maju 1943 r. w związku z organizacją Okręgowego Sądu w Baranowiczach Tulejko został jego wiceprzewodniczącym, co potwierdzili przesłuchani świadkowie, m.in. N. S. Nowikowa i I. W. Askaldowicz. W notatce znalazły się wypisy z dokumentów, które w czasie okupacji podpisywał Tulejko, m.in. w grudniu 1942 r. pisał do naczelnego kierownika BNS w Mińsku: „W odpowiedzi na Wasze pismo z dnia 20.XII.1942 r. serdecznie komunikuję, że wskazane osoby zostały już ujęte na listę podlegającym wyjazdowi do Niemiec”<sup>139</sup>. 23 grudnia 1942 r. pisał: „W odpowiedzi na Wasze pismo z dn. 16.XII.1942 r. Nr 537 przedstawiamy kandydatów lekarzy w skład komisji do badania ludzi kierowanych na roboty do Niemiec: doktor – Machońko Arkadiusz, Smorszczok Mitrofan, Minkiewicz, Naumczyk”<sup>140</sup>. Warto dodać, że byli to lekarze pracujący w czasie okupacji niemieckiej w Baranowiczach, a przed wojną studiowali podobnie jak Tulejko na USB w Wilnie.

W marcu 1943 r., uczestnicząc w Mińsku w naradzie okręgowych kierowników BNS, w składanym sprawozdaniu mówił:

Ludzie są zabijani przez bandytów jako zdrajcy ojczyzny – aby te mniemania – poglądy w społeczeństwie wyrugować należy opracować odpowiednie hasła, które są potrzebne jak powietrze do życia. My pracujemy jako patrioci naszej ojczyzny, lecz nie czujemy konkretnego oparcia, dlatego też nie odczuwamy należytego uznania. Społeczeństwo w tych warunkach żyje pod stałym strachem, a my nie możemy okazać im żadnej pomocy. Główna siła wroga – to agenci bolszewików, którzy siedzą na naszej szyi. Oni przeprowadzają wśród nas wymuszoną mobilizację. Wobec tego koniecznym jest organizować taką jednolitość, która pozwoli pozyskać – zdobyć zaufanie w społeczeństwie w walce z partyzantami<sup>141</sup>.

138 Tamże, k. 9.

139 Tamże, k. 10.

140 Tamże.

141 Tamże, k. 11.

W notatce wskazano na jego antyradzieckie wypowiedzi w czasie różnych uroczystości w Baranowiczach. 2 stycznia 1944 r. na przyjęciu noworocznym z okazji dwuletniego jubileuszu Białoruskiego Domu Ludowego mówił:

Nasz stosunek do bolszewików jest jasny. Nad mogiłą naszych bojowników, nad drogami Syberii, nad ruinami naszej ojczyzny, my przysięgaliśmy walczyć z bolszewikami nawet wtedy jeśli nam nikt nie pomagał. Siła, która nas zagrzewa do tej walki to jest zapoczątkowany ruch narodowy. Białoruski naród zalicza się do narodów europejskich i dlatego dzisiaj włączamy się do walki przeciw azjatyckiemu naporowi na Zachodnią Europę<sup>142</sup>.

Z teczki tej wynika, że Skobiej pozyskał Tulejko 6 września 1956 r., a 22 września 1956 r. w Toruniu zawerbował go jako TW Bonifacy. Zobowiązał się

pracować w Komitecie Bezpieczeństwa Publicznego na posterunku ochrony porządku socjalistycznego i walki z wrogami imperialistycznymi Polski Ludowej i całego obozu socjalistycznego, a w szczególności walki z obcym wywiadem idącym przez ośrodki emigracyjne białoruskie, polskie i t. d. Współpracując z organami bezpieczeństwa publicznego będę pracował tajnie w wykrywaniu wrogiej działalności i wszelkie polecenia będę wykonywał sumiennie niczego nie tając wobec tych organów, a zarazem będę przestrzegał wszystkich zasad konspiracji, ażeby o mojej pracy z organami B.P. nie wiedziały moja najbliższa rodzina, krewni i znajomi oraz społeczeństwo, z którym stykam się lub będę stykać się. Dla zachowania konspiracji wszystkie opracowywane przeze mnie dokumenty odnośnie omówionej pracy, przekazywane dla Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego będę podpisywał pseudonimem, jako tajny współpracownik tych organów „Bonifacy”. Toruń 22.IX 1956 r.<sup>143</sup>.

20 października 1956 r. przekazano płk. Ostapience notatkę służbową, dotyczącą przeprowadzenia ustaleń i sprawdzeń przez organa Bezpieczeństwa Państwowego BSRR na swym terenie odnośnie poszczególnych osób i zagadnień

142 Tamże, k. 12.

143 Tamże, Zobowiązanie, k. 15–18.

stanowiących operacyjne zainteresowanie Wydz. v Dep. II Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Na pierwszym miejscu zwracano się o sprawdzenie ostatnio zawerbowanego agenta pod pseudonimem „Bonifacy” – Tulejki. Nastawiano się, by wykorzystać go na zagranicę, w rozpracowaniu ośrodków nacjonalistów białoruskich, a przede wszystkim użycia go do opracowania z kręgu jego znajomych, kandydatów na werbunek – m.in. jego krewnego Michała Tulejko. Stwierdzano, że

wykona każde nasze realne zadanie na zagranicę. Jednak obecnie szuka sposobów w ustaleniu i nawiązaniu kontaktu korespondencyjnego, chociaż z jednym swoim znajomym spośród szeregu znanych mu z przeszłości nacjonalistów białoruskich przebywających w państwach kapitalistycznych, o których obecnym miejscu zamieszkania nic nie wie. Celem stworzenia odpowiedniej sytuacji operacyjnej pozwalającej agentowi „Bonifacy” w nawiązaniu jednego czy kilku takich kontaktów, wyłania się prośba, aby organa Bezpieczeństwa Państwowego BSRR, ze swej strony również znając w szczególności działalność ag. „Bonifacy” i jego kontakty z okresu przedwojennego i okupacji, podjęły odpowiednie kroki w tym kierunku i równolegle w porozumieniu z nami współdziałały. Niezależnie od tego zachodzi konieczność nadesłania fotografii rodziny agenta „Bonifacy”, zamieszkującej we wsi Chałajmowszczyzna, którą agent jest bardzo zainteresowany i chciałby, na razie chociażby ze zdjęcia, ją widzieć<sup>144</sup>.

W notatce służbowej z 9 stycznia 1958 r. zapisano:

Organa kontrwywiadu służby bezpieczeństwa MSW-PRL na swym odcinku walki z wrogą działalnością służb wywiadowczych państw imperialistycznych, między innymi zajmują się ujawnianiem i rozpracowywaniem szpiegowsko-nacjonalistycznej działalności wrogich ugrupowań politycznych (ośrodków) nacjonalistów białoruskich na emigracji i ich organizacyjnych powiązań z krajem. Celem aktywizacji i ofensywności pracy na tym odcinku poszczególne prowadzone sprawy wymagają pewnego rodzaju koordynacji przedsięwzięć i współdziałania naszych organów z organami bezpieczeństwa państwowego BSRR, a mianowicie: Nasze organa na swym

144 IPN BU, 00231/228/16 pdf, Notatka służbowa, 20.10.1956, k. 32–33.

kontakcie mają agenta ps. „Bonifacy”, który w czasie okupacji niemieckiej na terenie baranowickim BSRR był jednym z wybitnych czołowych działaczy nacjonalistycznych. Większość jego współpracowników i bliskich znajomych obecnie przebywa na emigracji, gdzie w dalszym ciągu są aktywnymi nacjonalistycznymi działaczami. Agent „Bonifacy” od zakończenia działań wojennych w obawie przed odpowiedzialnością unikał wszelkich kontaktów. Obecnie również ich nie posiada i są trudności w ich nawiązaniu. Celem stworzenia dogodnej sytuacji operacyjnej w zorganizowaniu wyjściowych pozycji agentowi „Bonifacy” na zagranicę, wskazanym było by wysłać go na teren BSRR w okręg baranowicki w odwiedzinach swojej rodziny, gdzie spotka się ze swoimi znajomymi, od których niewątpliwie uzyska adresy i inne wiadomości dot.[yczące] interesujących nas osób. Pomocnym to będzie w nawiązaniu z nimi kontaktów. Celem właściwego pokierowania agentem „Bonifacy” w czasie jego pobytu na terenach BSRR uważa się za słuszne, ażeby na tamtejszy teren do obsłużenia w/wym.[ienionego] agenta wyjechał pracownik naszych organów – kpt. Skobiej<sup>145</sup>.

We wrześniu 1958 r. Tulejko został wysłany do BSRR. Tam spotkał się z nim St.[arszy] Ofic.[er] Oper.[acyjny] Wyd.[ziału] v Dep.[artamentu] II MSW Skobiej, o czym informował 10 października 1958 r. wicedyrektora Departamentu II MSW ppłk. Wejnera.

Melduję, że w związku z wyrażoną zgodą w dniu 22 września 1958 r. wyjechałem z zadaniem operacyjnym na teren BSRR, gdzie przebywałem do dnia 4 października 1958 r. W tym czasie miałem dwa spotkania z agentem ps. „Bonifacy”. Jedno spotkanie odbyłem w dniu 24.IX.58 r. na terenie miasta Mińsk, a drugie w dniu 29.IX.58 r. jeździłem do Stołpc obłści /woj./ Baranowicze. Na spotkaniach wspólnie z agentem „Bonifacy” po zorientowaniu się w sytuacji, w jakiej znalazł się na tamtejszym terenie, omówiono z nim możliwości odnośnie postawionych przed nim zadań. Jak wynika już ze wstępnej rozmowy przeprowadzonej przez agenta „Bonifacy” ze swoimi krewnymi, zdoła on uzyskać adres zamieszkania swego kuzyna Tulejko Michała, przebywającego na emigracji, gdzie jest z-cą tzw. prezydenta BNR – M. Abramczyka. Uzyska również od rodziny wymienionego fotografię jego córki zam. w Nieświeżu oraz list rekomendacyjny, co pozwoli agentowi nawiązać kontakt z M. Tulejko. Nadmieniam, że naszym ostatecznym

celem jest werbunek omawianego, gdy ten na skutek naszych przedsięwzięć i sugestii „Bonifacego” może przybyć na spotkanie swojej rodziny do Polski. Niniejsze przedsięwzięcia mogą być o tyle realne i osiągalne, gdyż z zapoznanych materiałów znajdujących się w posiadaniu organów bezp.[iecieństwa] państw.[owego] BSRR wynika, że M. Tulejko jest bardzo przywiązany do swojej rodziny i tęskni, aby z nią się zobaczyć, co wyraża w swoich listach przesyłanych za pośrednictwem osób trzecich zam. w Polsce. Agent „Bonifacy” przeprowadził już początkowe ustalenie za tymi osobami i jest pełen nadziei, że uzyska bliższe o nich dane. Niezależnie od powyższego agent „Bonifacy” został ustawiony i naprowadzony tak, że już spotkał kilku swoich znajomych, byłych współpracowników z okresu okupacji. Między innymi zetknął się z dwoma agentami organów bezp.[iecieństwa] państw.[owego] ZSRR – tj. agentem ps. „Babrow” i „Bielski”. Od tego ostatniego ma otrzymać list do Kuklińskiej H. zam. na terenie Koszalińskim, która jest w kontakcie z Sienko Włodzimierzem z-cą przewodniczącego „BNR” w Niemczech zach.[odnich]. Drogą tą będziemy zmierzać do wprowadzenia „Bonifacego” w rozpracowanie H. Kuklińskiej, a w perspektywie doprowadzić do osobistego zetknięcia agenta z Wł. Sienko na terenie RFN. Ponadto przygotowano do spotkania z „Bonifacym” trzeciego agenta /ps. „Arefiew”/ org.[anów] bezp.[iecieństwa] BSRR. Nakierowując wymienioną agenturę na „Bonifacego” mamy na celu jego sprawdzenie i jak wynika z napływających doniesień prowadzi siebie w myśl naszego ustawienia i zadań. Szczegółowe wyniki z wykonanego zadania przez ag.[enta] „Bonifacy” przedstawię po jego powrocie do kraju. Na tamtejszym terenie będzie przebywać do 18-tego października 1958 r. Jeżeli chodzi o wyniki sprawdzenia zostaną one nadesłane przez org.[ana] bezp.[iecieństwa] państw.[owego] BSRR po wyjeździe „Bonifacego” do Polski. Nadmieniam, że na pokrycie kosztów związanych z wykonywanym zadaniem wypłaciłem agentowi „Bonifacy” pięćset rubli, które pokwitował. Innych wydatków z pieniędzy operacyjnych nie pokrywałem”<sup>146</sup>.

Można sobie wyobrazić, jak osaczony był Tulejko podczas pobytu w BSRR, przebywając u najbliższej rodziny i spotykając się z dawnymi znajomymi, którzy pracowali dla KGB.

Przedsięwzięcia KBP przy RM BSRR i Departamentu II MSW PRL (tłumaczone z języka rosyjskiego), podpisane przez płk Łosiewa i Filipiaka 13 kwietnia 1959 r. zostały przedstawione w notatce służbowej:

146 Tamże, Notatka służbowa, 9.10.1958, k. 65–67.

W celu uzyskania adresów swoich kontaktów wśród białoruskich nacjonalistów-emigrantów agent MSW PRL „Bonifacy” przebywał na terenie BSRR przez okres września-października 1958 roku. KBP przy RM BSRR sprawdził agenta „Bonifacego” przez agentów „Pieczorina” i „Sadownikowa”. Agenci „Pieczorin” i „Sadownikowa” scharakteryzowali „Bonifacego” pozytywnie. Przebywając na terenie BSRR, „Bonifacy” otrzymał od swoich kontaktów adresy białoruskich nacjonalistów-emigrantów – Tulejko i Krita. KBP przy RM BSRR zebrane na Tulejko i „Bonifacego” materiały przesłał do MSW PRL. Przedstawiciele MSW PRL poinformowali, że po powrocie z BSRR „Bonifacy” nawiązał korespondencję z Tulejko. Korespondencja ta przedstawia znaczenie operacyjne. Uzgodniono, że „Bonifacy” w korespondencji będzie wyjaśniał przez Tulejko sytuację w białoruskich kołach emigracyjnych oraz będzie namawiał Tulejkę do przyjazdu do Polski na spotkanie z żoną zamieszkałą w BSRR. Organy KBP przy RM BSRR będą kontynuowały opracowanie agenturalne krewnych „Bonifacego”, Tulejki i jego żony. W wypadku przyjazdu Tulejki do PRL organy KBP przy RM BSRR będą współdziałały przy wyjeździe do Polski jego żony. MSW PRL i KBP przy RM BSRR będą prowadziły wymianę informacji i nowo uzyskanych materiałów. Agent KBP „Bielskij” podejrzany jest przez nas, że jest nieszczerzy, dlatego też nie zostanie skierowany do Polski. W związku z tym KBP przy RM BSRR wytypował agenta „Bobrow”, który zostanie skierowany do Polski zgodnie z zaplanowanymi przedsięwzięciami dla opracowania kontaktów Sieńka<sup>147</sup>.

Kim byli ci agenci KGB, kto z dawnych znajomych Tulejki pod nimi się ukrywał? Dlaczego „Bielski” okazał się nieszczerzy, być może zwierzył się Tulejko, który pewnie sam miał świadomość znalezienia się w sytuacji bez wyjścia. Po powrocie do Polski napisał więc list do swego kuzyna w USA, z zaproszeniem przyjazdu do Polski. List ten skopiowali pracownicy Służby Bezpieczeństwa, skoro dalsza korespondencja między nimi znajdowała się pod ścisłą kontrolą MSW.

W związku z mającym się odbyć spotkaniem między przedstawicielami KGB BSRR a MSW PRL w czerwcu 1960 r. przedstawiono do przedyskutowania i umieszczenia w planie wspólnych przedsięwzięć oraz wymiany informacji o realizacji wspólnych przedsięwzięć i wnioski do przyszłego planu, m.in. w sprawie „Bonifacego” i jego kontaktów. Zakładano wprowadzenie „Bonifacego”

147 Tamże, k. 69.

pod Tulejko Michała z USA, Sieńko Włodzimierza z RFN przez Halinę Kuklińską (z d. Szukiewicz, ur. w 1920 r. w Zasule, pow. stołpecki, z zawodu nauczycielka, bezdzietna, zamieszkała w Człuchowie, daleka krewna Sieńki), Szkielonka Jerzego i jego żonę, Krita Aleksandra.

Tulejko, będąc w BSRR, uzyskał adres Kuklińskiej. W okresie urlopu miał ją odwiedzić i ustalić jej powiązania z Sieńką oraz zorientować się, czy kontakt z nim uda się nawiązać. Agent „Rucki” (prawdopodobnie Walerian Sabicz, zamieszkały w Świdwinie), pisząc do Sieńki do Niemiec o znajomych, podał adres Tulejki. Sieńko jednak nie nawiązał z nim kontaktu. W związku z tym w planach MSW zrezygnowano z wykorzystania Tulejko „pod Sieńkę”, a postanowiono nastawić go na nawiązanie kontaktu z innymi Białorusinami na emigracji i w Polsce<sup>148</sup>. Zakładano, że „Bonifacy” odszuka żonę Mikołaja Szkielonka na terenie Polski i za jej pośrednictwem dotrze do męża, ale nie udało się jej odszukać. Ustalono, że w 1945 r. Szkielonka zabrał żonę na Zachód. Postanowiono zrezygnować z aktywnych poszukiwań. Zakładano też, że Tulejko po otrzymaniu adresu Aleksandra Krita, napisze do niego i nawiąże kontakt, ale okazało się, że list zwrócono mu z dopiskiem, że adresat pod wskazanym adresem w Szczecinie nie zamieszkuje.

W 1957 r. niejaki Sabicz ze Świdwina (ul. Połczyńska 59 m. 1) pisał do Włodzimierza Sieńki(?) do Niemiec (M. Gladbach, Ost str. 145):

Odnośnie wspólnych naszych znajomych przypadkowo dowiedziałem się, że żyje i mieszka w Polsce – zgadnij kto?, Michał Tulejko, który jest niewątpliwie dla wielu naszych ludzi dobrze znany jako nawet uczynny człowiek z Baranowicz. Teraz jest prawnikiem i mieszka w Radziejowie ul. Kościuszki Nr. 22 woj. Bydgoszcz<sup>149</sup>.

List ten nie jest datowany, ale przepisano go na maszynie, więc można się domyslać, że SB zrobiła to w ramach polecenia służbowego. W tymże liście nadawca pisał o sytuacji w Polsce po październiku 1956 r.:

148 IPN BU, 00231/228/20 pdf, k. 346–347.

149 IPN BU, 00231/228/9 pdf, List W. Sabicza ze Świdwina, 1957, k. 177.

W kraju coraz więcej przemian zachodzących na lepsze, co jest następstwem słynnego „Października”. Obecnie mniejszość narodowa jak: Białorusini, Ukraińcy i inni mają własne szkoły, potworzyły i tworzą w większych skupiskach swoje Komitety. Np. w Białymstoku już od dłuższego czasu istnieje stowarzyszenie Białorusinów i wydają swoją gazetę „Niwę”. Słyszałem, że prawdopodobnie Związek Białorusinów ma powstać w Warszawie, a na terenie koszański organizowały się Związki Ukraińców. W każdym bądź razie jeżeli coś nie stanie na przeszkodzie i tak dalej pójdzie należy spodziewać się ogromnej ulgi w porównaniu do ubiegłego okresu, którą już i teraz w poważnej mierze odczuwa się. Nasi ludzie szczególnie są tym zadowoleni. Daje się zaobserwować u niektórych ożywienie i zainteresowanie życiem. Niektórzy natomiast patrzą na to z pewną dozą nieufności i jak gdyby byli w obawie, że ten proces może ulec zahamowaniu. Mimo tego jedni jak i drudzy przy odpowiednim wsparciu mogą rozwijać i umacniać nasze tradycje narodowe<sup>150</sup>.

Wiadomo, że sytuacja po odwilży październikowej opisana w liście nie przekonała Sienki do przyjazdu do Polski.

3 czerwca 1960 r. adwokat Tulejko pisał z Radziejowa do Tulejki w Brooklynie w USA. Na kopercie skopiowanej przez SB widnieje pieczęć służbowa nadawcy<sup>151</sup>. List wysłano jako polecony pocztą lotniczą. Adwokat napisał go w języku białoruskim, namawiając kuzyna do przyjazdu do Polski oraz do pisania listów do rodziny na Białoruś<sup>152</sup>. List najwyraźniej został wysłany na polecenie MSW. Tulejko w USA widać zwlekał z odpowiedzią, i pewnie z Radziejowa były wysłane kolejne listy, zachęcające do przyjazdu i do korespondencji z rodziną w BSRR.

16 sierpnia 1960 r. MSW (Departament II, Wydział V) opracował przechwycony list od Michaela Tulejko z Jamaiki (USA) do Michała Tulejki w Radziejowie (ul. Kościuszki 22) z 20 lipca 1960 r. Kuzyn pisał w nim o zapracowaniu, o braku czasu na wyjazd do Polski, o trudnej sytuacji materialnej<sup>153</sup>.

30 września 1961 r. SB skopiowała kolejny list Michasia Tulejki z USA wysłany 18 września 1961 r. tym razem na adres domowy do Michała Tulejki

150 Tamże.

151 IPN BU, 00231/228/6 pdf, List M. Tulejki do M. Tulejki, 3.06.1960, k. 410.

152 Tamże, k. 415–416.

153 Tamże, List M. Tulejki do M. Tulejki, 20.07.1960, k. 408–409.

w Toruniu, w którym tłumaczył, że ciężko pracuje zawodowo i społecznie, ale tęskni za rodziną<sup>154</sup>.

Czy i kiedy zakończyła się przygoda Tulejki z SB – nie wiadomo. W listopadzie 1961 r. w jego charakterystyce jako tajnego współpracownika starszy oficer operacyjny Wydziału V Departamentu II MSW W. Zdanowicz powtórzył wszystkie zebrane o nim informacje jako o „jednym z głównych nacjonalistycznych działaczy białoruskich” w czasie okupacji. Stwierdzono w niej:

Rozpracowanie „Bonifacego” wszczęto w 1956 r. na podstawie materiałów otrzymanych od KGB ZSRR. Rozpracowanie wykazało, że „Bonifacy” nie prowadzi żadnej wrogiej działalności i unika kontaktów z przeszłości, bierze aktywny udział w życiu społecznym. Był on i jest nadal radnym PRN, członkiem ORMO itp. O „Bonifacym” poinformowano Sekretarza KW PZPR w Bydgoszczy, a w 1956 r. przeprowadzono z „Bonifacym” kilka rozmów na temat jego przeszłości. „Bonifacy” w zasadzie wyjaśnił zgodnie z prawdą swą działalność w okresie okupacji i sam zadeklarował współpracę z nami celem zrehabilitowania się. Zaznaczyć należy, że w tym okresie – o czym „Bonifacy” jako prawnik doskonale się orientował, jego działalność okupacyjna podlegała całkowicie amnestii zarówno według ustawodawstwa polskiego, jak i radzieckiego. W tej sytuacji „Bonifacego” завербовано do współpracy. Wzięto pod uwagę, że był on czołową osobą w nacjonalistycznym ruchu białoruskim i może być ponownie wykorzystywany przez ośrodki zagraniczne do tej działalności. Ponadto liczone się z możliwością dotarcia przez niego do poszczególnych nacjonalistów białoruskich przebywających na Zachodzie. W tym celu dla odnowienia starych kontaktów TW. „Bonifacy” w środowisku emigracji białoruskiej, wysłano go w 1958 r. do BSRR, gdzie od swych dawnych znajomych otrzymał kilka adresów nacjonalistów białoruskich przebywających na Zachodzie, a między innymi adres swego ciotecznego brata Michała zam. w USA. W trakcie wykonywania tego zadania „Bonifacy” był sprawdzany przez agenturę KGB BSRR. Ustalono, że postępował zgodnie z otrzymaną instrukcją i zadanie wykonał prawidłowo. Po uzyskaniu adresu Tulejko Michała, „Bonifacy” nawiązał z nim łączność i zgodnie z naszym zadaniem usiłował nakłonić T.M. do przyjazdu do Polski, na co ten nie wyraził zgody, proponując ze swej strony „Bonifacemu” przyjazd do niego – do USA. „Bonifacy” z kolei wyraża obawę, czy w wypadku dostania się jego do USA nacjonałiści białoruscy nie dokonają jakiegoś pro-

154 IPN BU, 00231/228/12/cz. 1 pdf, List M. Tulejki do M. Tulejki, 18.09.1961, k. 233–235.

wokacji. Sprawa jego wyjazdu na razie nie została definitywnie rozstrzygnięta. Ponadto „Bonifacy” był doraźnie wykorzystywany do opracowania b. nacjonalisty białoruskiego, Pieciukiewicza zamieszkałego w Toruniu. Ciekawszych materiałów operacyjnych nie przekazał<sup>155</sup>.

Marian Pieciukiewicz przyjechał do Torunia w 1957 r. i podjął pracę na stanowisku adiunkta muzealnego w Muzeum Etnograficznym. W 1949 r. był aresztowany na Wileńszczyźnie i zesłany na Syberię, a następnie do Workuty. Po powrocie do Polski nawiązał kontakt z Białoruskim Towarzystwem Społeczno-Kulturalnym i z redakcją tygodnika białoruskiego „Niva”. SB założyła na niego sprawę operacyjnej obserwacji pod kryptonimem „Pedagog”, a 21 kwietnia 1960 r. – „Redaktor”. To właśnie do jego rozpracowania wykorzystano o rok starszego Tulejkę – jego kolegę ze studiów na USB w Wilnie, a także członka Białoruskiego Związku Akademickiego, którym swego czasu kierował. W zachowanej sprawie operacyjnej obserwacji, założonej na Pieciukiewicza, podano dokładne dane o jego przedwojennej i wojennej działalności w ruchu białoruskim. Być może były one zasługą Tulejki. Tym niemniej Tulejko nie był wykorzystywany do rozpracowywania go po 1960 r. W planie operacyjnym przedsięwzięć, związanych z rozpracowywaniem Pieciukiewicza z 5 maja 1960 r., zapisano:

Opracować plan wykorzystania informatora ps. „Kastuś” (pozostającego na łączności Wydz.[iału] III-go KW MO Sł.[użyby] Bezp.[ieczeństwa] Białystok) idący w kierunku: ustalenia charakteru działalności Pieciukiewicza w ramach Towarzystwa Białoruskiego Społeczno-Kulturalnego, rozeznania zainteresowań figuranta, ustalenia zakresu prac etnograficznych wykonywanych przez figuranta na terenie województwa białostockiego, informowania nas o treści przesyłanych artykułów do redakcji tygodnika „Niva”, informowania nas o pobytach Pieciukiewicza na terenie wojew. białostockiego, organizowanych tam odczytach itp. oraz o odwiedzaniu przez niego kontaktów tam zamieszkałych jak też o nowo zawieranych kontaktach, zebrania danych o stosunku Pieciukiewicza do Władzy Ludowej PRL i ZSRR, rozeznania charakteru powiązań zagranicznych Pieciukiewicza<sup>156</sup>.

155 IPN BU, 01434/204/k/J pdf, Charakterystyka tajnego współpracownika ps. „Bonifacy”, listopad 1961, k. 8–9.

156 IPN BU, 00118/10/cz. 3, Plan operacyjny przedsięwzięć związanych z rozpracowywaniem M. Pieciukiewicza, 5.05.1960, k. 476–477.

Kończąc charakterystykę Tulejki stwierdzono, że jest on

[...] człowiekiem stosunkowo ograniczonym mimo swojego wykształcenia. Nie ma żadnych ambicji zawodowych ani osobistych. Jedyłą jego troską jest utrzymanie rodziny, do której jest bardzo przywiązany. Jest ostrożny, a nawet tchórzliwy. Aczkolwiek w rozmowach nadal utrzymuje, że chciałby współpracując z nami zrehabilitować się za swoją przeszłość, jednak byłby zadowolony, gdyby dano mu spokój. Do wykonywania poważniejszych zadań związanych z ryzykiem osobistym, nie nadaje się<sup>157</sup>.

Można przypuszczać, że ta konkluzja pozwoliła Tulejko dalej spokojnie żyć i pracować oraz uwolnić się od koszmaru inwigilacji z powodu działalności na niwie białoruskiej w okresie przedwojennym i wojennym. Zapłacił za to cenę milczenia wobec najbliższych o tym, co było dla niego sensem życia do 1944 r. – działalności na rzecz swej ojczyzny – Białorusi, by była niepodległym państwem europejskim. Nie wyrzekł się własnej białoruskiej narodowości, nie wstąpił do partii komunistycznej. Zmarł w Toruniu 23 stycznia 1989 r., nie dane mu było doczekać rozpadu ZSRR i powstania niepodległej Republiki Białoruś. Można tylko uświadomić sobie, ile mógłby zdziałać jako prawnik i adwokat na rzecz Białorusi w normalnych warunkach, ile nowych utworów napisać. Niestety powojenne warunki temu nie sprzyjały – trzeba było chylić pokornie czoła przed władzą, by ocalić życie najbliższych po jednej i po drugiej stronie granicy.

**Streszczenie:** Po 1945 r. sytuacja Białorusinów w Polsce nie była łatwa. Władze patrzyły na nich jak na byłych sprzymierzeńców Niemców. Dlatego każdy, kto miał na przykład gazety okupacyjne w języku białoruskim, zdjęcia z białoruskich kursów nauczycielskich czy jakieś dokumenty niszczył je – najczęściej paląc w piecu albo chował je w jakimś bezpiecznym miejscu, by nikt ich nie odnalazł. Najgorzej mieli ci, którzy legalnie pracowali w czasie okupacji niemieckiej jako nauczyciele, urzędnicy czy policjanci. Zwłaszcza ci, którzy po wojnie pozostali w BSRR, skazani byli na karę śmierci albo na zesłanie w głąb ZSRR. Mając za sobą doświadczenie władzy sowieckiej w latach 1939–1941 Białorusini często w obawie przed represjami sowieckimi uciekali latem 1944 r. na Zachód. Niektórym zdawało się, że nawet wyjazd do Polski uchroni ich przed władzą sowiecką, dlatego osiedlali się na tzw. Ziemiach Odzyskanych, mając nadzieję, że zdolają bezpiecznie

157 IPN BU, O1434/204/k/J pdf, k. 9.

nie żyć i pracować, często zmieniając dane osobowe, daty i miejsca urodzenia oraz własne biografie, zwłaszcza z okresu okupacji niemieckiej. Ale władze sowieckie działały także w swojej strefie wpływów powojennych, w państwach socjalistycznych, aresztując tych, którzy byli związani z ruchem białoruskim, deportując ich do BSRR, skazując tam na 25 lat łagrów. Można tu podać przykład Jana Żamojcina, sióstr Anieli i Weroniki Kotkowiczank, Wiktora Jarmołkowicza, Łarysy i Jana Hieniuszów. Dlatego za cenę bezpiecznego przetrwania, zwłaszcza w pierwszych latach powojennych, osiedlano się w małych miejscowościach, jak Mikołaj Dworzecki w Łaszcze nad Zalewem Wiślanym, Helena Kozłowska w Trzcińsko-Zdroju, Eugeniusz Bartul w Łęborku, Jazep Najdziuk jako Józef Aleksandrowicz w Inowrocławiu, Eugeniusz Bartul w Łęborku, Michał Tulejko w Radziejowie. Tym niemniej jako znani działacze ruchu białoruskiego w okresie międzywojennym i wojennym, byli poszukiwani przez organa bezpieczeństwa BSRR. Ujawnienie ich obecności w Polsce często zmuszało ich do podejmowania współpracy ze służbami bezpieczeństwa w imię ratowania własnego dobrego imienia i bezpieczeństwa rodziny, także tej pozostałej na Białorusi. W artykule skoncentrowano się na losach dwóch znanych w okresie międzywojennym działaczy białoruskich w Polsce E. Bartula i M. Tulejki, których losy w okresie powojennym pozostawały nieznane dla badaczy historii Białorusi.

**Słowa kluczowe:** Eugeniusz Bartul, Michał Tulejko, Białorusini w Polsce, doświadczenia II wojny światowej.

## Bibliografia

### Źródła archiwalne

#### Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

IPN BU 00118/10/cz. 3;  
IPN BU 00231/228/12/cz. 1;  
IPN BU 00231/228/16 pdf;  
IPN BU 00231/228/20 pdf;  
IPN BU 00231/228/3;  
IPN BU 00231/228/6;  
IPN BU 00231/228/9 pdf;  
IPN BU 01434/204;  
IPN BU 231/228/14 pdf.

#### Litewskie Centralne Archiwum Państwowe (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas,

F. 175, Ap. 2(VIc), B. 556, L. 21;

LCVA, F. 175, Ap. 1 (IA), B. 556, L. 299;

LCVA, F. 175, Ap. 2(VICA), B. 998, L. 30.

**Archiwum domowe Anny Bartul.**

## Wspomnienia i relacje

Anny Bartul, maj 2017, Brygidy Wasyńczuk, maj 2017, Haliny Mossakowskiej.

## Czasopisma

„Głos Pomorza”, 1980.

„Głos Słupski”, 26.06.1992.

„Novaja Varta”, 1931, nr 1.

„Palestra”, 1937, nr 1–2, s. 106.

„Wileński Przegląd Prawniczy”, 1937.

„Беларуская Борць”, 1934, nr 2–3.

„Калоссе”, 1939, nr 1..

„Родны край”, 13.05.1933.

„Родны край”, 26.04.1935..

„Студэнская Думка”, 1930, nr 2(13).

## Opracowania

Błaszczak T., Tomaszewski P., *Białoruska Korporacja Akademicka „Scorinia” w Wilnie w latach 1831–1934*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 40 (2013) s. 133–155.

Chronika, „Novaja Varta”, 1931, nr 1, s. 33.

Fąferek K., *Ludzie naszego osiedla. Arkadiusz Stefan Machońko*, „Kurier Ogrodowy” (Biuletyn Rady Osiedla Ogrody w Poznaniu), 6 (1999) nr 12, s. 1–2.

Głogowska H., *Białorusini na Wybrzeżu Gdańskim*, Toruń 2003

Głogowska H., *Eugeniusz Bartul – poeta pogranicza białorusko-łotewskiego*, w: *In the Shadow of Others. Belarussian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*, red. M. Jankowiak, K. Kascian, Praha 2022, s. 417–443.

Głogowska H., *Franciszek Umiastowski i jego rola w ruchu białoruskim – od „Naszej Doli” do Katynia*, „Studia Białorutenistyczne”, 8 (2014) s. 21–46, DOI: 10.17951/sb.2014.8.21.

Głogowska H., *Michał Tulejko. Działacz i poeta*, „Czasopis”, 33 (2023) nr 1, s. 38–39; nr 2, s. 15–20; nr 3, s. 17–19; nr 6, s. 35–38; nr 7–8, s. 42–45.

Głogowska H., *O Mikołaju Dworzeckim – poecie i działaczu białoruskim z Braśławszczyzny rodem*, w: *Studia i szkice slawistyczne XI. Na pograniczu nauk i kultur. Tom poświęcony profesorowi Bronisławowi Kodzisowi*, red. M. Giej i T. Wielga, Opole 2011, s. 111–124.

- Głogowska H., *Wasil Kajka „Babyl” na tle procesu asymilacji Białorusinów w powojennej Polsce*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 4 (2010) s. 145–171.
- Głogowska H., Witold Butkiewicz – pracownik przedwojennego Urzędu Celnego w Gdyni, „Zeszyty Gdynskie”, 6 (2011): Tożsamość kulturowo-cywilizacyjna Gdyni. Gdynia w warunkach współczesnej unifikacji i dywersyfikacji kulturowo-cywilizacyjnej, red. M. Gawron, H. Głogowska, s. 29–45.
- Głogowska H., *Wprowadzenie*, w: M. Dworzecki (M. Bazyluk), *Tam i ty*, Gdańsk 2008, s. 9–25.
- Głogowska H., *Zawikłane losy Eugeniusza Bartula*, „Czasopis”, 28 (2017) nr 6, s. 36–41; nr 7–8, s. 28–34.
- Głogowska H., *Пасляслоўе*, w: J. Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Białostok-Inauroclau 2010, s. 295–306.
- Grzybowski J., *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa w Polsce wobec mniejszości białoruskiej w kraju i Białorusinów antykomunistów na Zachodzie (w latach czterdziestych, pięćdziesiątych i sześćdziesiątych)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 17 (2011) nr 1, s. 263–296.
- Jankowiak M., *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa 2009.
- Kotkowicz A., Kotkowicz-Klentak W., *Od Budławia do GUŁagu*, Białystok 2003, s. 44, 71.
- Ks. Stanisław Glakowski, media.catholic.by/nw/n1/art5.htm?forprint=1, dostęp: 31.12.2023.
- Marian Pieciukiewicz. *Życie i działalność*, „Materiały Muzeum Etnograficznego w Toruniu”, 2009.
- Rudzińska-Froelichowa M., *Uwagi nad literaturą białorską*, Warszawa 1936.
- Turonek J., *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992.
- Z Rady Adwokackiej w Wilnie. *Obwieszczenie*, „Wileński Przegląd Prawniczy”, 1.02.1937, s. 70.
- Żywa encyklopedia grodu na Łebą*, „Głos Pomorza”, 20.03.1980, s. 1.
- АГ, *Каляндар «Беларуса»*, „Беларус”, 2010, nr 572, s. 8.
- Антон Неманцэвіч, be.wikipedia.org/wiki/Антон\_Неманцэвіч, dostęp: 32.12.2023.
- Аўген Бартуль, be.wikipedia.org/wiki/Аўген\_Бартуль; be-tarask.wikipedia.org/wiki/Аўген\_Бартуль, dostęp: 31.12.2023.
- Аўген Бартуль, [https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%9E%D0%B3%D0%B5%D0%BD\\_%D0%91%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%83%D0%BB%D1%8C](https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%9E%D0%B3%D0%B5%D0%BD_%D0%91%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%83%D0%BB%D1%8C), dostęp: 12.06.2018.
- Багдановіч Я., *На жыццёвым шляху*, Мінск 1992.
- Бартуль А., *Князёўна*, Мінск 2017.
- Бартуль А., *Бацькайшычыне*, „Студэнская Думка”, 1928, nr 1, s. 1.
- Белая С., *Да роднага ганку*, Мінск 2009.

- Бужанскі А., *Недахопы «айцоў» (Аб направе еацыянальнай ментальнасці), „Калосье”, 1936, нр 4, s. 244.*
- Вашкевіч А., *Вінцэнт Гадлейскі. Насуперак часу*, Мінск 2018.
- Верас З., *Я помню ўсё*, Grodno-Wrocław 2013.
- Верас З., *Я помню ўсё...*, Гародня-Wrocław 2013.
- Геніюш Л., *Сповідзь*, Мінск 1993.
- Гісторыя беларускай савецкай літаратуры 1917–1940*, red. М. А. Лазарука і А. А. Семяновіча, Мінск 1981.
- Гісторыя беларускай савецкай літаратуры*, Мінск 1964.
- Глагоўская Л., *Аўген Бартуль на фоне польска-беларускіх адносінай XX ст.*, w: *Беларуска-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Да 220-годдзя з дня нараджэння Адама Міцкевіча: зб. арт. па матэрыялах міжнар. навук. канф.*, red. І. Э. Багдановіч, М. І. Свістуновой, Мінск 2018, s. 391–417.
- Глагоўская Л., *Язэп Найдзюк – аўтар, выдавец і друкар двух народаў*, w: *Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры*, red. Т. А. Дзем’яновіч, Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк, Мінск 2006, t. 1, s. 135–142.
- Дзе і калі загінуў айцец Антон Неманцэвіч*, [archivioradiovaticana.va/storico/2008/10/20/дзе\\_і\\_калі\\_загінуў\\_айцец\\_антон\\_неманцэвіч\\_\(2\\_частка\)/bie-238851](http://archivioradiovaticana.va/storico/2008/10/20/дзе_і_калі_загінуў_айцец_антон_неманцэвіч_(2_частка)/bie-238851), dostęp: 31.12.2023.
- Друзі ўсебеларускі Кангрэс*, [knihi.com/none/Druhi\\_Usiebielaruski\\_Kanhres.html](http://knihi.com/none/Druhi_Usiebielaruski_Kanhres.html), dostęp: 31.12.2023.
- Калеснік У., *Усё чалавечае. Літаратурныя партрэты, артыкулы, нарысы*, Мінск 1993.
- Крывіцкія руны. Беларускі культурны мацярык у Латвіі*, red. С. Панізнік, Мінск 2017.
- Ксёндз Адам Станкевіч – святар, грамадзянін, беларус*, [catholic.by/3/pub/trans/1-1230-gramdskaya-religijnaaya-i-publucystychnaya-dzejnasts-ksyandza-adama-stankevicha](http://catholic.by/3/pub/trans/1-1230-gramdskaya-religijnaaya-i-publucystychnaya-dzejnasts-ksyandza-adama-stankevicha), dostęp: 31.12.2023.
- Ксёндз Адам Станкевіч, „Куфэрак Віленшчыны”, 2005, нр 1*, [bchd.info/117-ksyondz-adam-stankevich-kufyerak-vilenshchyny.html](http://bchd.info/117-ksyondz-adam-stankevich-kufyerak-vilenshchyny.html), dostęp: 31.12.2023.
- Кушаль Ф., *Спробы арганізацыі Беларускага Войска пры нямецкай акупацыі, „Беларускі гістарычны агляд”, 2 (1995) з. 1*, [belhistory.eu/archives/87](http://belhistory.eu/archives/87), dostęp: 31.12.2023.
- К’яры Б., *Штодзённасць за лініяй фронту*, Мінск 2005.
- Ліс А., *Gloria victis! Збор твораў*, Мінск 2010.
- Ліс А., *Літаратура Заходняй Беларусі*, w: *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя (20–50-я гады)*, пад рэд. М. А. Лазарука і А. А. Семяновіча, Мінск 2000, s. 66–87, 128–152.
- Ліс А., *Літаратура Заходняй Беларусі*, w: *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя, т. 2*, пад рэд. У. В. Гніламёдава, В. А. Каваленкі, Мінск 2002, с. 210–281
- Рэдакцыя, Удакладненне, „Беларус”, 2010, нр 573, s. 8.*

Салагуб А., *Літаратурны фронт Заходняй Беларусі*, „Літаратура і Мастацтва”, 26.02.1932.

Станіслаў Сымонавіч Грынкевіч, [be.wikipedia.org/wiki/Станіслаў\\_Сымонавіч\\_Грынкевіч](https://be.wikipedia.org/wiki/Станіслаў_Сымонавіч_Грынкевіч), dostęp: 31.12.2023.

Т.м., *Аб памрэбе стварэння студэнскай меншасцёвай арганізацыі*, „Studenskaja Dumka”, 1928, nr 3, s. 24–25.

Тулейка М., *Дайце!*, „Studenskaja Dumka”, 1928, nr 2, s. 21–22.

Тулейка М., *Друзу*, „Studenskaja Dumka”, 1929, nr 1(11), s. 21.

Тулейка М., *Ідзі*, „Studenskaja Dumka”, 1928, nr 2, s. 20–21.

Тулейка М., *Мы там...*, „Studenskaja Dumka”, 1928, nr 2, s. 21.

Тулейка М., *Перажытае*, „Studenskaja Dumka”, 1928, nr 3, s. 21–22.

Тулейка М., *Скрыпка*, „Studenskaja Dumka”, 1928, nr 3, s. 20.

Тулейка М., *Струны*, „Studenskaja Dumka”, 1930, nr 2, s. 12–14.

Тулейка М., *Хваляваньне*, „Studenskaja Dumka” 1930, nr 2, s. 11.

Турунак Ю., *Фабіян Акінчыц – правадыр беларускіх нацыянал-сацыялістаў*, <https://web.archive.org/web/20200203170539/http://jivebelarus.net/history/faces/akinchitc-leader-of-belarusian-nazi.html>, dostęp: 28.12.2023.

Фабіян Ярэмч, [Be-tarask.wikipedia.org/wiki/Фабіян\\_Ярэмч](https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Фабіян_Ярэмч), dostęp: 31.12.2023.

Францішак Аляхновіч, [be.wikipedia.org/wiki/Францішак\\_Аляхновіч](https://be.wikipedia.org/wiki/Францішак_Аляхновіч), dostęp: 31.12.2023.

Хроніка, „Студэнская Думка”, 1928, nr 1(8), s. 30.

Чыгрын С., *Паэт быў духам малады*, „Czasopis”, 28 (2017) nr 3, s. 46–47.

Чыгрын С., *Паэт быў духам малады*, w: А. Бартуль, *Князёўна*, Мінск 2017, s. 3–8.

Чыгрын С., *Прыгадаем Айгена Бартуля*, „Ніва”, 30.01.2000, s. 5.

Чыгрын С., *Час вяртання Уладзіслава Казлоўшчыка*, [novychas.online/asoba/czas-vjartannja-uladzislava-kazlouskaha](https://novychas.online/asoba/czas-vjartannja-uladzislava-kazlouskaha), dostęp: 31.12.2023.

Янка Шутовіч, [be.wikipedia.org/wiki/Янка\\_Шутовіч](https://be.wikipedia.org/wiki/Янка_Шутовіч), dostęp: 31.12.2023.

Ярмалковіч В., *На жыццёвых хвалях*, w: К. Сідаровіч, Ю. Пракаповіч, Я. Жамойцін, В. Ярмалкравіч, *Лёс аднаго накалення (Успаміны)*, Białystok 1996, s. 171–212.